

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин

Кафедра історії України

**СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТА ЛИТОВСЬКОГО
(XV століття – 1569 р.)**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала:
студентка 6 курсу, 611 групи,
спеціальності 014.03 – середня освіта (історія)

Ільченко Марія Андріївна

Керівник:
кандидат історичних наук,
доцент **Яценюк Ф. С.**

***До захисту допущено:
на засіданні кафедри
протокол № __ від _____ 2023 р.***

Зав. кафедрою

доцент Гуйванюк М. Р.

*Анотація***Соціальна структура українського суспільства
у складі Великого князівства Литовського (XV ст. – 1569 р.)**

У роботі досліджується структура українського суспільства у складі Великого князівства Литовського з XV століття до 1569 року. Розкриваються станові особливості привілейованої частини українського суспільства – шляхти та духовенства, охарактеризовано становище напівпривілейованого та непривілейованого стану – міщанства та селян, з'ясоване місце в соціальній структурі українського суспільства іноетнічних груп та народностей. Аналіз соціально-економічного та політично-правового життя соціальних станів і груп подано на основі великокнязівських указів, законів Великого князівства Литовського, уставних земських грамот, переписів та метрик.

Ключові слова: соціальні стани, шляхта, духовенство, міщани, селяни, народності, іноетнічні групи, великокнязівські укази, уставні земські грамоти.

*Summary***Social Structure of the Ukrainian Society as a Part of the Grand Duchy
of Lithuania (15th Century — 1569)**

The article explores the structure of the Ukrainian society as a part of the Grand Duchy of Lithuania from the 15th century to 1569. It reveals the class features of the privileged part of the Ukrainian society — nobility and clergy, it also characterizes the situation of semi-privileged and unprivileged classes — petty bourgeoisie and peasants. The article also clarifies the place of foreign ethnic groups and nationalities in the social structure of the Ukrainian society. The analysis of the social, economic, political, and legal life of social classes and groups is presented on the basis of grand duke decrees, laws of the Grand Duchy of Lithuania, statutory zemstvo charters, censuses and metrics.

Keywords: social classes, nobility, clergy, petty bourgeoisie, peasants, nationalities, foreign ethnic groups, grand duke decrees, zemstvo certificates

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

М. А. Ільченко

З М І С Т

	стор.
ВСТУП	4 – 17
Розділ I. ПРИВІЛЕЙОВАНІ СТАНИ СУСПІЛЬСТВА: ШЛЯХТА ТА ДУХОВЕНСТВО	18 – 51
Розділ II. СОЦІАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ: МІЩАНИ ТА СЕЛЯНИ	51 – 83
Розділ III. ІНОЕТНІЧНІ ГРУПИ ТА НАРОДНОСТІ	84 – 98
ВИСНОВКИ	99 – 103
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	104 - 119
ДОДАТКИ	120- 128

ВСТУП

Актуальність теми. Жоден народ чи країна не може правдиво і об'єктивно визначити своє місце в світовій цивілізації, розкрити свою історію без врахування витоків свого минулого, своєї тривалої історії без висвітлення взаємин зі своїми сусідами. Український народ має свою, сповнену героїзму історію, свої перемоги та трагічні поразки. В боротьбі за своє національне утвердження він пройшов дуже складний історичний шлях з періодами розквіту і піднесення, до періодів згасання державності під впливом різних чинників, зокрема зовнішньополітичних.

Після розпаду Київської Русі та припинення існування Галицько-Волинського князівства українські землі були включені до складу іноземних держав. Для повного розкриття всіх періодів нашої національної історії інтерес становлять XIV-XVI століття. Саме в цей період українські землі Київщина (Мозирський, Житомирський, Любецький, Чорнобильський, Овруцький, Остерський, Київський, Черкаський, Канівський повіти), Східне Поділля (Брацлавський та Вінницький повіти), Волинь (Володимирський, Луцький, Кременецький повіти) потрапили до складу Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського і розвивалися в його соціокультурному та політико-економічному просторі.

Політика литовських та українських правителів сприяла збереженню і розвитку певних осередків української державності. Важливе місце в українській історії литовської доби займає вивчення соціальної ієрархії українського суспільства, соціальних груп та станів, його етнічного складу. Спільне минуле є доброю основою для партнерства двох народів – українського і литовського. Вивчення цього минулого є особливо важливим і актуальним в сучасних умовах.

Мета дослідження розкрити становий характер українського суспільства, охарактеризувати його основні привілейовані, напівпривілейовані, непривілейовані стани та іноетнічні групи.

Завдання дослідження. Вирішенню поставленої мети підпорядковані такі завдання:

- розкрити станові особливості привілейованого стану – шляхти та духовенства;
- охарактеризувати становище напівпривілейованих та непривілейованих станів – міщан та селянства;
- з'ясувати місце в соціальній структурі українського населення іноетнічних груп і народностей.

Об'єктом дослідження є соціально-економічна історія Великого князівства Литовського.

Предметом дослідження є соціальна структура українського суспільства в складі Великого князівства Литовського.

Історіографія. Литовсько-руська доба в історії України знайшла своє висвітлення в історіографії. Автори публікацій досліджують всі аспекти перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського з середини XIV до Люблінської унії 1569 р., до часу польської доби в нашій історії. Дослідники розкривають особливості адміністративно-політичного, економічного та культурного розвитку, правову систему, культурні надбання, в яких переконливо доводять, що Велике князівство Литовське було тією державою у складі якої була збережена багата спадщина Київської Русі.

Об'єктивне і цілісне висвітлення соціальної структури українського суспільства не можливе без надбань попередніх істориків, які вже в XIX – початку XX ст. прагнули з'ясувати особливості перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, структуру та становище населення України. Серед робіт таких істориків слід відзначити роботи Федора Леонтовича [84, 85, 86] та Матвія Любавського [87], які розкривають різні аспекти соціально-правової історії Великого князівства Литовського, становлення та еволюцію головних станових структур – шляхти та селянства.

Ф. Леонтович подав аналіз джерел, на основі яких будувалась правова система литовсько-руської держави. Ним розкритий зміст договорів,

земських і обласних привілеїв, охарактеризований адміністративно-територіальний устрій князівства Литовського, дано оцінку ролі пануючого стану, зокрема панського двору, в житті держави та положенню селянства.

Ф. Любавський прослідковує в рамках східноєвропейського соціально-історичного розвитку держав найбільш важливі етапи виникнення, становлення та розвитку Великого князівства Литовського, показує еволюцію його основних соціальних, політичних та правових державних структур, розкриває своєрідність існування у складі Литовської держави українського народу.

Науковим підходом та аналізом позначена робота історика, археолога Володимира Антоновича «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия» [23]. Досліджуючи період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, період, який належним чином не був забезпечений джерелами, вченому вдалось реконструювати особливості литовської доби в історії українського народу. Ним розкрита діяльність литовських князів, які прагнули поєднати етнографічні, побутові, мовні та релігійні особливості двох народів – литовського та українського. Головним у його роботі є те, що, розкриваючи взаємозв'язки двох народів, він показує їх взаємовпливи та взаємодію. непрості умови тогочасного суспільного життя.

Глибокий аналіз перебування українського народу в складі Великого князівства Литовського здійснив Михайло Грушевський у своїй багатотомній «Історії України-Руси» [61, 62, 63, 64]. В чотирьох томах, які охоплюють період XIV – першої чверті XVII століть він розкриває особливості політичного життя, соціально-політичний та церковний устрій і відносини, економічне, культурне та національне життя українського народу, зародження нової соціальної верстви – козацтва.

В кінці 80-х років XX ст. побачила світ монографія Фелікса Шабульдо «Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского», в якій розкриті особливості входження земель Південно-Західної Русі до

Великого князівства Литовського розглянуто їх суспільно-політичний устрій, економічний розвиток та централізаторську політику великих литовських князів щодо українських територій – Київщини, Волині, Поділля, Переяславщини, Чернігово-Сіверщини [112].

Добі литовської експансії на українські землі та особливостям литовського панування присвятила своє дослідження «Україна під татарами і Литвою» [98] Олена Русина. На основі оригінальних джерел та досліджень науковців різних шкіл нею розкрито тенденції економічного та політичного розвитку українських земель XIV – першої половини XVI ст., охарактеризовано церковне життя та міжконфесійні відносини, розкрито становище різних соціальних станів, з'ясовано етнодемографічні процеси.

Характер державних земельних відносин, місце станових верст українського суспільства у соціально-економічному житті Литви розглядає Андрій Блануца. В своїх монографіях «Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440-1572 pp.) [40] та «Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст.» [41] мова йде про великокнязівські земельні надання та становище великих землевласників на Волині. На основі використаних документів Литовської метрики проаналізовані правові засади великокнязівських надань на землю, показано як формувався ринок землі, проаналізовані конфліктні ситуації, які при цьому виникали.

Коло наукових інтересів А. Блануци досить широке, про що свідчать і статті опубліковані ним. В цих статтях розкриваються: правові та економічні джерела, в яких відображені особливості земельної політики литовських князів щодо української знаті, в цілому [34, 36, 39, 44] та окремих князівських родів, зокрема [37]; з'ясовуються особливості місцевого самоуправління та дотримання принципу «старини не рушимо, нового не вводимо» [42, 46]; положення станових груп [38, 43, 45, 47], що проживали на українських територіях Великого князівства Литовського.

Складному процесу, який відбувався у XV-XVI ст. у взаємовідносинах великокнязівської влади з жителями Волині та Київщини, присвятив своє монографічне дослідження «Абыхмо деръжали ихъ подле права ихъ земъли»: населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV-XVI ст.» [52] Дмитро Ващук. У монографії автор зазначає, що у Литовській державі не було в цей період єдиного законодавства, яке б використовувалось для всієї країни, тому різні території мали різні права. Визначались ці права уставними земськими грамотами та обласними привілеями, які регулювали відносини з центральною владою та нормалізували правові, соціально-економічні, судові та адміністративні норми кожної землі.

Саме такі уставні земські грамоти та обласні привілеї були надані Київщині та Волині. Д. Ващук аналізує час їх появи та зміст, розкриває, як на відносини місцевої та великокнязівської влади впливав, задекларований урядом, принцип «старини не рухаєм, а новим не вводимо»

Дмитром Ващуком проаналізовані також становлення та розвиток правової системи Великого князівства Литовського [54], норми Литовських статутів і особливості їх використання в повсякденній практиці досліджуваного періоду на Волині та Київщині [53], діяльність представників місцевої влади – старост та воєвод [51], система оподаткування, яка діяла у Київській землі по відношенню до напівзалежних та залежних соціальних груп населення.

Становленню селянської територіальної громади присвячено дослідження Андрія Гурбика «Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка) [66]. Автором розкрито самотутній, складний, тривалий шлях, який пройшла територіальна громадська община. Саме територіальна община була тим об'єднанням людей, які зберегли і в подальшому розвинули господарські, культурні та правові засади розвитку українського народу. А. Гурбик розкриває всі форми територіального об'єднання селянської громади та їх видозмінення – село, дворище, волость. Його праця ґрунтовно прослідковує

зміни в аграрних відносинах середньовічної України, соціальному та економічному розвитку основних районів проживання залежної станової групи – селян, з'ясовує зміни і трансформацію у правових відносинах.

Привілейованим, напівпривілейованим та залежним станам суспільства присвячено ряд публікацій. Серед таких публікацій слід відзначити, перш за все, монографію Наталії Яковенко «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)» [115]. Робота присвячена формуванню привілейованого стану Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Нею розкриті загальні напрями еволюції шляхетського стану, прослідковано шлях різних груп військовослужилих людей до привілейованого стану. Розкрити цей шлях Н. Яковенко допомагають документи, в яких міститься особливості правового статусу привілейованого населення, подано аналіз різних груп панівного класу – князів, панів, зем'ян, їх персоналії та чисельність, генеалогічні схеми, розкрито їх майновий та соціально-правовий статус, місце в житті українського суспільства.

Важливим етапам розвитку українських земель у складі інших державних утворень від Київської Русі і до падіння Гетьманщини та ролі руської еліти присвятив своє дослідження Олег Однороженко «Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада» [93]. У розділі «Велике князівство Литовське і Руське» він розкриває етапи становлення українських військово-політичних еліт доби литовського панування, їх вплив на збереження української ідентичності, традицій та функціонування у складі поліетнічного Великого князівства Литовського.

Віталій Михайловський у дослідженні «Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст.» [92] представляє еволюцію подільської шляхти з часу перебування при владі Коріатовичів до Сигізмунда II Августа. Доля окремих представників привілейованого стану розкривається через призму подій, які відбувались в цей час у Великому князівстві Литовському. На соціальній поведінці

подільської шляхти відобразилась специфіка проживання на порубіжжі з кримськими татарами – вони були маневрені, еластичні, чого не було у шляхетських корпораціях на інших українських територіях Литовської держави.

Привілейованому стану українського суспільства – духовенству та його ролі в життя українців присвятив своє дослідження в 3-х книгах «Історія церкви та релігійної думки в Україні» Василь Уляновський. Перша книга його посібника висвітлює становище православ'я та історію церкви на українських землях Великого князівства Литовського в XV-XVI століттях [106], в ній автор розкриває діяльність церковних діячів, аналізує правове та економічно-матеріальне становище православної ієрархії, духовенства, особливості структури церкви, її внутрішньо-церковне життя та самоуправління, функціонування монастирів та церков. Ним розкрито місце православного духовенства, як захисника православ'я та засадничих умов існування української держави.

Становищу православної церкви в ХУ ст. присвятили свої публікації Василь Біднов «Українська церква», Андрій та Михайло Цебенки «Православна церква в контексті державно-церковних процесів у Великому князівстві Литовському та Жемантійському (1408-1448)» [107] Ними проаналізовано релігійно-церковну ситуацію на українських землях, етапи розвитку православної церкви, розкрито її правовий статус та відносини з державними структурами, вказані причини та наслідки міжконфесійного загострення між православними та католиками.

Є певні напрацювання і в дослідженні іноетнічних груп та станів у соціальній структурі українського населення. Так, А. Блануца [35], А. Заяць [74] та Д. Ващук [50] розкривають причини появи та особливості життя на українських землях найбільш чисельнішої іноетнічної групи євреїв. Ними розкрито місце євреїв в структурі міського та сільського населення, їх соціальне, політичне, правове та майнове становище, взаємовідносини з владою Великого князівства Литовського.

В. Берковський [29, 30], О. Шутко [113], О. Волощук [56] у своїх розвідках аналізують перебування на Волині значної групи татар та караїмів. Вони з'ясовують шляхи потрапляння їх на українські землі, місця розселення, відношення до них місцевого населення, їх місце в економічній структурі міст, містечок і селищ, види їхньої господарсько-торговельної діяльності.

Опису міст присвячена монографія Петра Саса «Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.» [99]. Автор розкриває особливості розвитку економіки, адміністративно-політичний устрій та правове становище українських міст Луцька, Києва, Кременця, Житомира, Вінниці та інших, які знаходились під владою Великого князівства Литовського. Подано соціально-економічну класифікацію міських поселень та їх жителів, розкрито цехову організацію, спеціалізацію ремесла, торгівлі та різноманітних промислів. Зображено побутові умови міщан, їх одяг, зброю, грошову систему та міри.

Особливостям становлення міст Волині присвятив свою монографію «Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.» [75] Андрій Заяць. Ним розглядається процес функціонування суспільства у містах Волині, подано види міських поселень, їх функції та особливості розвитку, показана роль власників міст та органів міського самоврядування в розвитку міст, розкрито соціальну, професійну та етнічну структуру волинських міст.

Особливостям землеволодіння та землекористування у Волинському Поліссі, формуванню тут латифундій досліджують Ярослав Шабала [111] та Віктор Атаманенко [24].

Запровадження в українських містах магдебурзького права розкривають матеріали колективної монографії «Магдебурзькі грамоти українським містам: спроби інкорпорацій» [88], дослідження «Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV – початок XVII ст.)» [59] Тетяни Гошко-Зайцевої та «Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження» [80] Миколи Кобилецького.

Особливостям функціонування міст та життєдіяльності міщан присвячені дослідження Олександра Грушевського «Города Великого княжества Литовского в XVI-XVII вв.: Старина и борьба за старину» [60], Ірини Ворончук «Населення Волині в 16 – першій половині 17 ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники» [58], статті Владислава Берковського [31], Миколи Крикуна [83], Віктора Атаманенко [25], Андрія Яковліва [118].

Аналізу кількісної характеристики населення окремих українських земель за документами реєстрів і фіскальних записів присвячені публікації Богдана Смереки [100, 101], структуру урядових чиновників розкриває Наталія Старченко [103].

В серії «Еліта» вийшли ілюстровані науково-популярні видання, які присвячені князям Вишневецьким, Олельковичам-Слуцьким, Радзивілам, Острозьким. Серед цих видань хочеться виділити те, яке написане українськими, литовськими та білоруськими дослідниками і присвячене найвідомішому роду в українсько-литовській історії XIV – поч. XVII ст. династії князів Острозьких [79]. В дослідженні розкрито, які високі посади вони посідали в адміністрації та війську Польсько-Литовської держави, охарактеризована їх меценатська діяльність. Автори зазначають, що саме рід Острозьких був символом української держави, який найбільш активно відстоював національну самобутність свого народу, стояв на захисті української культури та православної віри.

Військовому потенціалу князів Острозьких, які вони виставляли зі своїх володінь, присвячена розвідка В. Атаманенко [27]. Ним проаналізовані джерела, в яких подані дані про кількісний склад військ Острозьких, їх озброєння, соціальний та національний склад.

Для загального розуміння становища українських земель у складі Литви мною використовуються роботи з історії Литви написані українськими та литовськими істориками [49, 105], загальні праці з історії України Костя Гуслистого [68], Наталії Яковенко [114], Павла-Роберта Магочія [89], з

історії українського селянства [78], гасла в різноманітних довідниках та енциклопедіях[77]. Мною використовуються і інтернет-ресурси, в яких міститься інформація по темі дослідження [6, 33,55, 70].

Джерела. Розкриттю завдань магістерської допомагають наявні друковані матеріали та документи. При висвітленні становища соціальних станів важливе значення мають грамоти та акти, які вміщені у збірнику «Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год» [5]. В ньому містяться жалувані грамоти великих князів литовських, які знаходились в приватному архіві Володимира Антоновича та в актових книгах Київського центрального архіву. Грамоти і акти мають відношення до земельних володінь, до церкви та духовенства, до військової служби, до жителів міст і сіл, до фінансового устрою та судочинства, до національних груп. Значна частина таких грамот адресована князям Острозьким, Корецьким, Сангушкам, Черверитинським, Курбським.

Важливим джерельним комплексом, який дає можливість вивчати історію українських земель у складі Великого князівства Литовського є Литовська Метрика. Литовська Метрика, це назва архівних рукописних книг великокнязівської канцелярії. Уже з середини XV ст. в канцелярії Великого князівства Литовського почали зберігати копії текстів, які вона видавала. Серед цих копій є загальноземські, обласні і міські привілеї, великокнязівські пожалування і підтвердження прав на землю, різного роду заповіти, судові рішення центральних і місцевих органів влади, інформація про витрати і доходи держави та окремих її структур, дипломатичні документи і т.п. Інтерес викликають «Акты Литовской метрики. Т. 1. Вып. 1: 1413-1498 гг.» [1], «Литовская метрика. Книга записей 5 (1427-1506)» [9], «Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року» [10] та «Литовська Метрика. Книга № 235 (1547-1549): 20-та Книга судових справ (копія кінця XVI ст.)» [11], в яких міститься інформація про становище жителів замків-фортець та приватновласницьких замків, подана на основі

ревізій українських замків та особливості судової системи, яка діяла на території українських земель напередодні Люблінської унії.

Мною звернута увага і на «Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст.» [2], які виявили в Архіві головних актів давніх у Варшаві і підготували до друку А. Блануца, Д. Ващук та Д. Вирський. В цих актах містяться документи великих князів литовських, в яких зафіксовані надання волинській шляхті земельних володінь. Упорядники видання заявляють, що «на їх основі можна проаналізувати специфіку економічного розвитку Волині наприкінці XV — у першій половині XVI ст.; детально вивчити особливості здійснення операцій із нерухомістю – купівля-продаж, оренда, застава, обмін; виявити протекціоністські заходи влади щодо підтримки цивілізаційного освоєння регіону, розбудови галузевого господарства, конституювання соціальних груп і т. ін.» [2, с. 8].

Дослідниками проаналізовані переписи-реєстри, які вміщені у Литовській Метриці [17]. Найбільш відомі переписи війська русько-литовського 1528, 1565 і 1567 рр. В них зафіксовані військовозобов'язані та розміри їх повинностей. З цих переписів можна отримати інформацію про ієрархію військових чинів, наявне, у військах того часу, озброєння, особливості адміністративного та територіального устрою, демографічні зміни суспільства, його стану структуру та систему землеволодіння. У них міститься перелік імен шляхтичів. Основні засади цих реєстрів проаналізовані В. Атаманенком [26], А. Блануцою [45], І. Ворончук [57], В. Поліщуком [95].

В довідковому виданні «Люстрації королівщин українських земель XVI- XVIII ст.» [13], яке уклала Раїса Майборода, прилюднені рукописні та друковані тексти наявних люстрацій. У виданні міститься покажчик українських староств, які описані у люстраціях.

Серед документів слід виділити і ті, які були присвячені Волині. Це, перш за все, «Волинські грамоти XVI ст.» [4]. Видання містить грамоти актових книг міста Володимира. Серед них інтерес становлять ті, які

датовані 50-60 рр. XVI ст. і розкривають особливості певних соціальних станів і груп напередодні прийняття Люблінської унії. До них відносяться грамоти, в яких зафіксовані особливості різноманітних продаж, зокрема земельних наділів, духовні заповіти та дарчі, закладні зобов'язання та інші. Такі грамоти важливі не лише з погляду перебігу історичних подій, але вони є і цінним матеріалом для з'ясування ділової української мови того часу.

Має відношення до теми дослідження і підготовлена В. М. Мойсієнком та В. В. Поліщуком збережена актовa книга «Луцька замкова книга 1560-1561 рр.» [14]. Ця книга створена в часи князя Богуша Корецького, який був на посаді луцького старости. У ній зафіксовані повноваження замкового уряду м. Луцьк, який був столицею Волинського краю. Справи книги відображають динаміку росту українського суспільства, його стану структуру, майнові та господарські конфлікти, які виникали між різними становими соціальними групами та посадовими особами Великого князівства Литовського.

В виданні документів «Акты, относящиеся к истории Западной России» [3] містяться статuti та жалувані грамоти великих литовських князів, які надавались містам та шляхті, договори Великого князівства Литовського з іноземними державами, документи соціального та економічного характеру, що охоплюють період з 1340 року по 1506 рік.

Джерельним матеріалом, який дає можливість з'ясувати, в якій судовій системі перебувало населення українських земель, є Статuti Великого князівства Литовського 1529 року [19] та 1566 року [20]. Це основні кодекси права в яких містяться положення державного, сімейного, цивільного, процесуального та кримінального права. Будувались статті Кодексів на місцевій юридичній практиці, звичаєвому праві, засадах «Руської правди», польських судебників. Статuti проголошували рівність громадян незалежно від соціального стану, релігійних вірувань та походження. Всі повинні були бути рівними перед законом, заборонялось перетворювати вільних людей у

залежних. Визначались привілеї магнатів, князів, шляхти та соціальне становище основної верстви – міщан та селян.

Використані також правові акти Люблінської унії 1569 р., які упорядкував Генрик Літвін [12]. Вказані акти розкривають перебіг укладення унії, позиції Волинської та Київської шляхти до її укладення та після, надання привілеям українській шляхті, склад українських делегатів до вищого органу нової держави та «Конституції коронного люблінського сейму з'єдиненого народу, польського і литовського року 1569 (11серпня)» [12. с. 159-177].

В мемуарах учасників тих подій та працях сучасників подано картину життя на українських територіях у складі Великого князівства Литовського. Так, Михалон Литвин, мандруючи теренами українських земель, описує побут та риси характеру татар, литовців та московитів [15]. Мацей Стрийковський у своєму «Літописі польському, литовському, жмудському і всієї Руси» [21] та Матвій Меховський у «Трактаті про дві Сарматії» [16] описують територіальні розміри Великого князівства Литовського та Королівства Польського, подають характеристику народів, які тут проживають.

Певний документальний матеріал містять і хрестоматії з історії України [7], в цілому, і хрестоматії литовсько-польської доби [22], зокрема.

Наукова новизна результатів дослідження. В магістерській роботі проаналізовані наявні джерела та література, які дають можливість стверджувати, що період з середини XIV ст. і до укладення Люблінської унії 1569 р., коли українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського, розкритий належним чином. Однак, не всі аспекти розвитку українських земель у складі Великого князівства Литовського дослідження в повній мірі. Немає комплексних досліджень, в яких би досліджувались всі соціальні та етнічні категорії українського населення. Більшість досліджень присвячені розгляду привілейованого стану суспільства – шляхті. Недостатньо, на мій погляд, приділена увага напівпривілейованим та

непривілейованим верствам, іноетнічним групам та народностям. Авторка магістерської роботи робить спробу заповнити цю прогалину, зосередившись на XV – першій половині XVI ст. Саме в цей період чітко викристалізувались усі соціальні групи і стани, етнонаціональні спільноти, які проживали на українських землях у складі Литви.

Практичне значення результатів дослідження. Матеріали магістерської роботи можуть використовуватись мною у моїй роботі вчителя, зокрема, під час розгляду литовської доби в історії України у 8 класі. Під час розгляду питання соціально-економічного розвитку українських земель у складі Великого князівства Литовського, досліджений мною матеріал буде значним доповненням до з'ясування особливостей соціальної структури та етнічного складу українського населення. Матеріали дослідження можна використовувати і в гуртковій роботі в школі, і під час підготовки учнями реферативних повідомлень.

Розкриті мною різні аспекти становища соціальних та етнічних груп українського населення, їх місце в соціально-економічному, політичному та культурному житті Литви може бути використано і при написанні наукових статей, лекційних курсах у коледжах, гімназіях, вищих навчальних закладах.

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків і списку джерел та літератури, що обумовлено логікою дослідження, відповідає його меті і завданням.

Розділ І. ПРИВІЛЕЙОВАНІ СТАНИ СУСПІЛЬСТВА: ШЛЯХТА ТА ДУХОВЕНСТВО.

У вступі роботи уже зазначалось про те, що дослідникам складно визначити кількісний склад соціальних станів українського суспільства у складі ВКЛ. Пов'язано це з відсутністю загальнодержавних переписів населення, яке проживало на території Литовсько-Руської держави. Однак, деякі дослідники ранньомодерної історії України зуміли проаналізувати зростання кількості населення українських земель ВКЛ протягом XVI-першої половини XVII ст. Ними відзначається стійка тенденція до зростання в цей період кількості населення. Так, З. Паньків стверджує, що дослідники у своїй праці пишуть таке: «На рубежі XIII-XIV ст. було 3,2 млн осіб, станом на 1400 р. – 3,7 млн, на 1500 р. – 4 млн, на 1550 р. – 4,9 млн, на 1600 р. – 5,2 млн, на 1650 р. – близько 5,3 млн осіб. В регіональному аспекті на середину XVII ст. в Київському і Чернігівському воєводствах проживало близько 1,75 млн осіб, на Волині – близько 0,9 млн, у Подільському воєводстві нараховували близько 350 тис. осіб» [94, с. 53].

Певна кількість публікацій визначає кількість населення на Волині, яка була найбільш важливим регіоном в державній системі ВКЛ. Ними вказуються цифри – 655 тисяч [28, с. 33-34] та 770 тисяч [83, с. 80]. Про провідне місце Волині у житті Великого князівства Литовського свідчить дослідження П. Троневица «Волинь в сутінках української історії XIV-XVI ст.» [104]. Другий і третій розділи його роботи носять назви «Луцьк – литовська столиця південної Русі» [104, с. 31-38] та «Провідна роль Волині в Русі-Україні 2-ої половини XV-XVI ст.» [104, с. 59-108].

У статті «Велике князівство Литовське», вміщеній у Вікіпедії щодо кількості населення зазначено, що «Велике князівство в добу найбільшої своєї могутності (1430 року) охоплювало територію близько 930 тис. км². 1493 року на землях Великого князівства (850 тис. км²) і Польського королівства мешкало до 7,5 млн осіб, з яких 3,75 млн були русинами

(предками сучасних українців і білорусів), 3,25 млн поляків та 0,5 млн власне литовців; на землях князівства проживало до 3,8 млн осіб» [55] (Додаток 1; Додаток 2).

На українських землях, які знаходились у складі Великого князівства Литовського, найважливіше місце у соціальній структурі суспільства належало шляхті. Термін «шляхта» походить від польського слова *szlachta*. Саме таким терміном визначається привілейований клас, який був в Литві, Польщі, Білорусі. Такий термін використовується для позначення найбагатшого суспільного стану і в Україні в литовську добу – середина XIV – перша половина XVI ст. Федір Леонтович, відомий дослідник соціальної історії та права Великого князівства Литовського, називає представників цього привілейованого класу «шляхетським народом», в якому був «далеко не однорідний склад окремих осіб і класів, без більш-менш різких відмінностей за правами і обов'язками» і в декого не до кінця проявилось усвідомлення національної ідеї та проявлялась малорозвиненість «інстинкту служіння народному благові і потребам» [85, с. 20-21].

Узагальнивши ідеї Ф. Леонтовича Н. Яковенко зазначає: «Вокняжіння Свидригайла, кумира аристократів, стало ніби останньою цеглиною, що вивершила й узаконила соціальну піраміду, в якій місце кожної людини визначалося її статусом [114, с. 149]. Дослідниця зазначає: «Вершину військово-ієрархічної піраміди, підпорядкованої великому князеві, посідали князі, нащадки колишніх удільних династій – Рюриковичів і Гедиміновичів (у латинських джерелах – *duces*, у німецьких – *Herzogen*)» [115, с. 28].

У монографії «Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна» Н. Яковенко розробила свою оригінальну структуру привілейованого стану. Кожному привілейованому стану присвячений окремий розділ. До складу привілейованих станів, окрім князів [114, с. 77-130], вона відносить і панів, які в соціальній піраміді стояли на щабель нижче і аристократична верхівка яких у тогочасних латинських хроніках називалась *barones* [115, с. 131-244]. Ця назва засвідчувала їх

близькість до європейських баронів. Нижчу ланку у класовій піраміді панівного стану у неї займають служилі бояри-отчинники або зем'яни, які окреслювались в латинській термінології терміном *nobiles* (знатні) [115, с. 245-341] (Додаток 3).

Кожна соціальна група, яка показана в схемі, пройшла певний шлях свого становлення та розвитку і зайняла своє власне місце в історичному процесі Великого князівства Литовського. Привілейований клас формувався і видозмінювався разом з еволюцією суспільних відносин на українських землях Великого князівства Литовського. Верхні стани українського суспільства були досить строкатими і інтереси їх були неоднозначними. Це пояснюється тим, що обсяг прав для груп привілейованого стану пояснювався двома факторами.

Перший фактор – походження. Народження в князівській родині вважалось Божим промислом, тому князь був найвищим носієм права, незаперечним авторитетом. Божественна обраність поширювалась на всіх, хто народився у князівській родині. Другий фактор – правова та економічна залежність. Становище привілейованих пояснювалось типом залежності: великокнязівської, окремих князів чи приватних феодалів.

Станова структура привілейованого стану українських земель регулювалась відповідними законами Великого князівства Литовського. При складанні державних норм поєднувалось право на землю з особистими політичними правами, враховувалась становість привілейованого класу. Таке право існувало у вигляді як загальних законів, так і окремих для кожного пануючого стану з врахуванням їх привілеїв.

Правові норми «благороднонароджених», для привілейованих груп українського населення створювались протягом тривалого часу. До них слід віднести Віленський привілей Ягайла 1387 р., Городельський привілей 1413 р. та Віленський привілей 1447 р. Казимира IV, в якому були закладені конституційні основи існування шляхетсько-боярського стану Великого князівства Литовського.

Ці положення були згодом зафіксовані в Литовському статуті 1529 р. В розділах 3-5, 9 розширялись права особи, розділи 6, 7 фіксували спадковість володінь, розділ 10 регулював систему оподаткування, 11 засвідчував визнання судової юрисдикції шляхти над своїми підданими [19, с. 223-285]. Ф. Любавський стверджує, що ці привілеї шляхтичам «були не чим іншим, як розподілом державної влади над народною масою між великим князем і військовослужилими землевласниками. Завдяки цим поступкам добра половина населення, якщо не більшість, майже зовсім вийшла з-під безпосередньої влади великого князя і потрапила під владу землевласників...» [115, с. 39].

Акт 1447 р. зафіксував наявність на території Великого князівства Литовського існування особливої частини населення, вищість якої полягала не в звичаї «старини», а згідно закону. Ця група населення отримала значні переваги над іншими прошарками суспільства, протиставлялась їм. Згідно нових положень потрапити до привілейованої верстви можна були лише через спадкове землеволодіння.

Такі володіння закріплювалися документально в підтверджувальних та жалуваних грамотах великих князів литовських [5]. Як приклад слід навести жалувану грамоту великого князя Свидригайла, яку він у грудні 1433 р. видав Андрію Волотовичу. В ній зазначалось, що за вірну службу Волотовичу надавалось село Михлин Луцького повіту «з усіма приходами і селищами, з нивами і полями, лісами, з бортними землями, з пасіками...» [18, с. 118-119]. Ця, та інші грамоти, свідчать про те, що розподіл земель здійснювався на основі тих пожалувань, які надавав своїм підданим великий литовський князь. Самі такі надання були головним джерелом великого приватного землеволодіння.

Крім привілеїв загальнодержавного рівня, шляхта отримувала своєрідні регіональні переваги над іншими станами і завдяки поширенню на них уставних земських грамот. Ними підтверджувались специфічні особливості внутрішнього устрою згідно традиційного литовського політичного гасла:

«Ми старини не рухаєм, а новини не уводим». На території українських земель це проявлялось особливо, так як уряд боявся, щоб окраїнні території не вийшли зі складу литовської держави і переходили до інших державних структур. Значна частина таких ставних грамот була видана окремим князівським династіям та шляхті на українських землях в першій чверті XVI ст.

З часу прийняття правового кодексу 1529 р. такі грамоти втрачали своє значення. Перший Литовський Статут 1529 року був підсумком всіх попередніх рішень, щодо правового узаконення становища шляхти. Статут закріпив юридично усталені засади державного і суспільно-політичного устрою Великого князівства Литовського, правовий статус соціальної структури населення. Статут 1529 року закріпив раніше прийняті законодавчі акти та узаконив порядки, які існували на рівні звичаїв.

Другий Литовський Статут 1566 року також містив суттєві зміни на користь пануючого класу – шляхетського. Цей Кодекс свідчив про те, що консолідація станового суспільства у Великому князівстві Литовському проходила в двох напрямках. Перший напрямок соціальний – визначення конкретних пільг у порівнянні з нижчими соціальними станами, другий ментальний – формування привілейованої відособленої панівної верстви суспільства, у свідомість якої закладалась ідея про беззаперечну вищість на підставі того, що вони уже народжені були для панування над іншими.

Всі розділи Другого Статуту свідчили про захист соціального становища «народу-шляхти». Згідно них шляхта отримувала підтвердження своїх майнових та земельних прав, свого економічного, політичного та правового становища [20]. Напередодні Люблінської унії 1569 р. комплекс прав привілейованого стану Великого князівства Литовського прирівнювався до тих станових пільг, які були вироблені у Королівстві Польському.

Аналіз наявних документів показує, що представники князівського стану були не однорідними. Про це свідчить поділ їх на групи, який зафіксований у ревізії Луцького замку 1545 р. [10, с. 325]. Згідно її даних

найбільш знаних і впливових князів називали «княжата головні», а інших називали «княжата-повітники». Ревізор, який здійснював ревізію Луцького в 1545 р., саме такі терміни вживає для позначення пануючої верстви, які закріпились на Волині за тим, чи іншим князівським родом. Серед «княжат головних» згадуються Федір Андрійович Сангушкович, Андрій Михайлович Коширський, Олександр та Іван Федоровичі Чарторійські, Дубровицький менший, тобто представники трьох князівських родів: Сангушків-Коширських, Чарторійських та Гольшанських-Дубровицьких [10, с. 328].

Аналіз шляхетського стану дав можливість Н. Яковенко додати до цього переліку ще сім знатних родів. До них вона відносить Заславських, Острозьких, Вишневецьких, Збараських, Корецьких, Четвертенських та емігрантів Глинських, «усі інші, - відмічає дослідниця, - віднесені до княжат-повітників» [115, с. 104]. Серед цієї групи виділявся Іван Червертенський, який мав величезні земельні володіння. За Переписом (Пописом) 1528 р. війська Великого князівства Литовського родина Червертенських володіла 744 димами. Про цю ж родину Четвертенських (Сокольських) містяться дані і в Подимному тарифі (1629 р.) всієї Волині. Тут зазначено, що вона володіла 871 димом. У відповідності з наявністю землі ця родина могла виставити зі своїх володінь 31 коня [43, с. 142].

Князівська група була неоднорідною. Ф. Леонтович, говорячи про популяризацію цієї групи зазначає про існування у ній «менших» та «старших». «Старші» залежали лише від великого литовського князя, який призначав їх на керівництво великими областями. «Менші» князі залежали від них і володіли лише окремими територіями – волостями. Н. Яковенко стверджує, що з 90 років XIV ст. і до початку національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького в складі Великого князівства Литовського на українських землях лише Волині і Центральної України проживало близько 52 князівських роди [115, с. 91].

Майнові та земельні статки «князів головних» відрізнялись від «княжат-повітників». Про їх відмінність становища свідчать документи які

фіксували та реєстрували їх майно – Перепис 1528 р. та реєстр Волинського воєводства 1570 р. За Переписом 1528 р. було 38 осіб, які за походженням були князями. Серед них 18 відносились до семи родів «княжат головних», а 20 до дванадцяти родів «княжат-повітників» [43, с. 143].

В разі військової чи нагальної економічної потреби князі головні виставляли у відповідності з землею, якою вони володіли, 299 коней, і лише 56 коней виставляла групи князів повітників [115, с. 107]. Величина князівських володінь вираховувалась шляхом переведення кількості коней у кількість земельних волок. Один кінь дорівнював вісім служб, служба дорівнювала трьом димам, дим дорівнював – 0,75 волоки. Про те, яким було співвідношення землеволодінь княжат головних і княжат повітників, містяться дані в таблиці Перепису (1528 р.) війська Великого князівства Литовського (Додаток 4).

З цих даних видно, що княжата повітники, яких було 12 родів, володіли лише 1008 волоками, що складало 16% всього земельного фонду, яким належав князям Волині. На противагу їм сім родів княжат головних, які складали 37% всього складу князів, зосередили у своїх руках 84% земельних володінь. Їм належало 5382 волоки. Все свідчить про те, що княжати головні володіли статками в п'ять разів більше від княжат повітників [43, с. 143].

Дані таблиці наочно показують економічну перевагу князів головних. Серед цих князів були такі, які володіли величезними розмірами земель: Червертенські, Чарторійські, Сангушки-Коширські, Вишневецькі, Заславські (Додаток 6). Саме ці роди, які представляли княжат головних, могли виставляти від 29 до 126 коней зі своїх володінь. Від 4 до 15 коней могли виставляти княжата повітники Ружинські-Роговицькі, Курцевичі, Порецькі.

Дані Поборового реєстру Волинського воєводства 1570 р. свідчать про те, що майнові позиції князів змінились. З наведеної таблиці спостерігається зменшення наявної землі у князів повітників порівняно з князями головними. Так, 64% від княжат повітників, а це 14 родин, мали в своєму розпорядженні у Волинському воєводстві 1110 волок, а це лише 14% земель (Додаток 5).

Щодо землеволодіння княжат головних, то їх володіння збільшилися по відношенню до 1528 р. «Вісім родин, а це 36% княжат головних, володіли 6944 волоками, що в становило 86% землі, яка була у Волинському регіоні. Тобто, їх земельні надбання, в порівнянні з 1528 р., в 1570 р. збільшилися на 2%» [43, с. 144].

В 20-х роках XVI ст. швидко збільшує свої володіння і Костянтин Іванович Острозький, який, крім багатьох державних посад, був ще і першим гетьманом Великого князівства Литовського. Саме його економічна діяльність сприяла закріпленню за родом Острозьких загальнодержавного визнання, а він став одним із найпотужніших магнатів литовсько-руської держави. Крім спадкових земельних володінь і володінь, які він отримав від роду Гольшанських в посаг за першу свою дружину, Костянтин Іванович Острозький отримав і земельні пожалування, замки та волості від великого князя литовського за службу: Полонна, Чуднів, Турів, Дорогобуж. «Лише в Красилівській волості він отримав 44 села, а до подарованого йому Ровенському замку відносилось 18 сіл, які стали васально залежними від князя» [82, с. 116].

Уявлення про економічну могутність К. Острозького, який був четвертою найбагатшою особою в Литві, дає Перепис литовсько-руського війська 1528 р. Він міг виставити 426 вершників, враховуючи те, що один вершник виставлявся від восьми служб. Це свідчить про те, що у нього було близько 3408 служб [117, с. 75]. Н. Яковенко у зв'язку з цим зазначає, «що князеві Костянтину належало десь 10.5 тис. димів або рахуючи пересічно по 5-6 людей на дим, до 60 тис. підданих» [115, с. 95].

Могутність та багатства князя Костянтина не зменшилась і в наступні роки. Його син Василь взяв собі ім'я свого батька Костянтин і увійшов в історію як Василь-Костянтин Острозький – некоронований король Русі. Його прізвищем відкривався список найзаможніших родів не тільки Волинського воєводства. Він був серед земельних магнатів і впливових політиків і всієї Речі Посполитої. При його житті до волинських надбань батька на

Острожчині долучились володіння Галичини й Малої Польщі. Він скуповував землі на Брацлавщині та Київщині. В кінці XVI ст. родині Василя-Костянтина Острозького Острозьких йому вже належали «80 міст і містечок і 2760 сіл, два мільйони моргів землі, проживало більше 15 тисяч чиншевиків» [82, с. 116], а «річний прибуток князя Костянтина оцінюють в 10 млн. злотих» [115, с. 96]. П.-Р. Магочій вказує на те, що Острозькому в Київському, Руському і Волинському воєводствах «належало близько 1300 сіл, 100 міст, 40 замків та 600 церков» [89, с. 138].

У списку княжат головних появляється і А. Курбський, якому в 1564 р. була подарована Ковельська волость, що знаходилась у Волинському повіті. Згідно його особливого статусу він отримав 384 волюки [115, с. 106]. Про розмір його володінь свідчить і грамота Сигізмунда Августа від 5 жовтня 1568 р., у якій зазначено, що А. Курський повинен сплатити зі своїх володінь великий податок, тому штраф, за невчасно сплачений податок, з нього не брати [5, с. 150].

Серед родин княжат повітників виділялись Курцевичі, Козеки, Масальські, Порицькі, які мали по 60-100 волок. Значно меншу кількість, всього 27 волок мали члени родини Ружинських-Роговицьких. Спостерігається дроблення маєтностей князів-повітників, відокремлення частини землі від основного масиву. Це пояснюється тим, що згідно Литовських статутів в разі одруження дочок частина землі, а саме 1/3 частина від усіх володінь, дарувалась як віно – плата за наречену. Іноді князі повітники одружували своїх дочок з менш титулованим станом – панами, однак, і папи відносились до багатой фінансової групи.

Зміна у фінансово-земельному становищі приводила інколи княжат-повітників до втрати впливового рівня статусу і в кінцевому результаті вони інколи ставали залежними, від князів головних, переходили до них на службу. Так, в оточенні князівського роду Острозьких були Ружинські, Курцевичі, Хованські з відомих раніше родин князів повітників. Роду Вишневецьких прислужували представники княжат-повітників – Лики,

Темрюк-П'ятигорські, Друцькі-Горські. Корецькі і Сангушки користувались послугами частини роду Ружинських [43, с. 144].

Почастішали випадки, коли князі-повітники вимушено передавали в оренду свої маєтки і землю, що збільшувало майнові та земельні можливості князів головних та панів. Пани, таким чином, іноді досягали рівня князів головних, вступаючи іноді з ними в земельні суперечки.

Н. Яковенко зазначає, що відмінності між головними князями і повітниками були не лише в майновому та земельному становищі – вони відрізнялись і по своєму соціальному та правовому становищі. Для володінь князів головних характерна суверенність землеволодінь і залежність їх лише від великого князя литовського.

Головні князата мали почесні привілеї, які поширювались на них особисто. Неписане княже право було тісно пов'язане з суверенністю землеволодінь. Під час воєнних дій вони отримували персональні листи від великого князя литовського, в яких повідомлялось про початок війни і визначались дії головних княжат. Всі інші князі повітники та нетитулована шляхта викликались на війну загальним зверненням. Головні князі також отримували персональні запрошення на сейми.

На своїх землях головний князь-власник мав право видавати свої розпорядження і устави, виписувати жалувані грамоти, визначати умови надання землі та умови виконання служб, запроваджувати окремо від державних свої податки, пільги, повинності. При цьому він мав окремий привілей – його розпорядження та листи скріплювались печаткою червоного кольору, тобто використовувався віст королівського кольору. Всі інші користувались воском зеленого кольору. Князівське право дозволяло головному князю-власнику чинити свій суд над підлеглими, застосовуючи до них навіть смертну кару.

Слід зазначити, що і серед головних княжат існувала своя ієрархія, свої рівні знатності і родовитості. Про це свідчать записи Литовської метрики, де фіксувались листи великого литовського князя до своїх підлеглих. Деякі

листи, які були адресовані шляхті Луцького повіту, писались персонально князям Острозьким, Сангушкам, Збараським, Вишневецьким, Червертинським, а деякі до всіх інших панів і зем'ян цього ж повіту. Князів повітників не виділяли окремо і окремо їм повідомлення не надсиляли [11, с. 45].

Проявлялась ієрархічна неоднорідність серед князівського стану і тоді, коли складались повітові списки-реєстри, де фіксувались всі землевласники, які проживали в повіті. Спочатку писались прізвища головних княжат, потім княжат повітників, а вже далі йшли всі інші категорії шляхтичів – пани, рядове боярство. Незаможні роди стояли нижче від економічно могутніх місцевих родів.

Знаходячись в такому привілейованому становищі князівські роди українських земель вірою і правдою служили великому князю литовському. М. Грушевський зазначає, що під час династичних воєн 1430-1440 років навколо «улюбленця Русі» Свидригайла гуртувались знатні українські князі у його боротьбі з Сигізмундом Кейстutowичем. Лише в битві «недалеко Вилькомира, коло р. Св'ятої» 1 вересня 1435 р. «з Свидригайлових русько-литовських полків літописець числить самих князів взятих у неволю 42, і багато побитих» [63, с. 218].

Власники династичних володінь іноді могли прийняти небажане для держави рішення і відокремити свої уділи від Великого князівства Литовського, або «з'їхати». Цим дуже користувались князі порубіжних з Московським царством земель. Ті, що покидали Велике князівство Литовське з територіями, вважались зрадниками і проти них застосовувались відповідні державні акти. Ті, що просто виїжджали з країни не вважались зрадниками, їхні землі не конфіскувались, а переходили як спадщина до родичів. Так, в одному із актів Литовської метрики зазначалось, що у зв'язку з переїздом до Московського царства доньки сіверянського князя Романа Ягодайовича всі її землі були передані родичам князя [1, с. 141].

Головні князі підлягали суду лише великого литовського князя. За головними княжатами була закріплена участь у великокнязівській раді, що свідчило про їх панівний статус. Обирались вони до великокнязівської ради за якість особливі послуги державі, або за зайнятими посадами. Однак, участь князят головних у великокнязівській раді не мала серйозного впливу на політичне життя країни. Їх було не так багато в раді. Членами ради у першій половині XVI ст. були лише 9 знаних українських родів, в той час як «рада нараховувала близько 180 осіб – представників десь 50 родин найбільших аристократів» [115, с. 107].

Головні княжата мали особливе право під час військових походів йти з власними формуваннями зі своїм прапором і гербом, а не складі повітових військ. При цьому їх військові формування інколи перевищували кількісно формування представників родини великого литовського князя. Н. Яковенко описує, як зустрічаючи в 1506 р. королевича Сигізмунда, який з часом стане королем Сигізмундом I, князь Михайло Глинський був у супроводі 700 добре озброєних вершників, а в почті-супроводі Сигізмунда було лише 200 чоловік [115, с. 107].

Наявність власних печаток, хоругв та гербів у шляхти була свідченням того, що власник цих державних атрибутів репрезентував певну територію-князівство і вважався володарем цього регіону. О. Однороженко зазначає: «На печатках князів нерідко бачимо їх титулування «милостю Божею» («*dei gracia*»), а в гербах зустрічаємо специфічні титульні (князівські) корони, що вказують на відповідний статус носіїв цих гербів та їх володінь (князівств)» [93, с. 113]. Служили ж князі могли покинути свої володіння, але не забирати з собою в другу державу землі. У служилих князів землю могли забрати за протиправні вчинки, їх судили місцеві намісники.

Аналізуючи уставні грамоти Волинської та Київської землі Н. Яковенко вказує на те, що князі повітники не завжди підпорядковувались воєводам чи старостам. Вони, як вона зазначає, могли отримати «перевід на вище право», перейти безпосередньо в підпорядкування великого князя

литовського. Таке право мали іноді й інші представники нетитулованої знаті – пани і зем'яни. У 1494 р. до князя Олександра Ягеллончика звернувся з проханням Іван Петрович, який мав титул бояри та проживав у Києві. У нього був майновий конфлікт з двоюрідним братом. Його брат Кузьма Івашкевич не віддавав йому маєтки Григорів, Товарів та Тоганче, які отримав у відповідності з грамотою великого князя. Іван Петрович просив великого князя литовського переглянути своє рішення і повернути йому ці маєтності і перевести його на вище правове становище.

Іноді рядові шляхтичі могли судитись з представниками вищого стану – князями та вигравати у них судові тяжби. В 1499 р. з князями Полубенськими судились Михайло Павшич та Іван Семенович за князівські маєтки Конотов, Убернов, Варевці. У Київській уставній грамоті зазначалось, що в разі неявки князя, пана або зем'яна на судовий процес, який вони ініціювали до великого литовського князя, то цією справою тепер буде займатись не великий князь, а воєвода. Справа автоматично переходила під його юрисдикцію [43, с. 145].

В багатьох випадках великий литовський князь вимагав вирішити питання конфлікту безпосередньо на місці. Д. Ващук, вказуючи на такі приклади пише, що 25 вересня 1526 р. Сигізмунд I Старий у своєму листі до суддів князя Андрія Олександровича Сангушка, який був володимирським старостою. чітко вказував йому провести спільне засідання разом з судьями Федора Михайловича Чорторійського, луцького старости. і розв'язати суперечку між двома князями «не откладаючи того до нас господаря» [53, с. 34].

Розгляд питань, пов'язаних зі зміною соціального стану, дозволявся лише в разі порушення основних письмових правових норм Литовської держави. Однак, положення про перевід на вище правове становище, було відмінено Литовським Статутом 1529 р. [19, с. 241-253].

Побут шляхти був досить патріархальним. Вихователями їхніх дітей були не вчені теологи, а вихідці з місцевої знаті, іноді навіть слуги

шляхтичів. Моральні цінності шляхетського стану були досить традиційними, дійшли ще з давньоруських часів. Особливо цінними були чесноти князів: безмежна відданість своєму сюзерену, турбота про своє військо, щедрість до церкви. Це проявлялось і під час складання заповітів князів і реалізація їх після смерті. Вони заповідали своє майно церквам, освітнім закладам, сиротинцям.

Останні роки перед Люблінською унією 1569 р. засвідчили про зміцнення позицій шляхти на українських землях. Шляхта все більше проявляла прагнення до послаблення контролю з боку великокнязівських державних структур все активніше прибирала до своїх рук владу на залежних від них землях. Особливий норов почала проявляти шляхта Волині. Це зокрема проявилось під час проведення Люблінського сейму. Н. Яковенко аналізуючи «Щоденник Люблінського сейму» пише, що делегація волинських князів заявила на сеймі: «І на цьому перед Вашою королівською милістю наголошуємо, що ми погоджуємося на інкорпорацію як люди вільні, свободні, щоби це не принизило нашої шляхетної гідності. Бо ж ми є народом так позитивним, що жодному народові на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю» [115, с.381].

Перша половина XVI ст. засвідчила про серйозне протистояння в державі – стрімким пробудженням литовсько-руської знаті, її політичною активністю і спробами обмежити владу великого литовського князя та збільшити свої привілеї і права з одного боку, а з другого боку – державна політика, яка передбачала скасування особливого становища шляхетської верхівки. Вже Перший Литовський Статут 1529 р. мав певні розділи, які яскраво про це засвідчили. Їх позбавляли права без дозволу великого князя розпоряджатись земельними наданнями, надавати їх своїм вірним слугам. Вони повинні були йти на війну не окремим військовим формуванням, а у складі повітового війська. Встановлювалось однакове покарання для всіх за вбивство шляхтича – чи то головного княжича, чи княжича повітника, чи боярина-пана [19, с. 217-228, 253-262]. Другий Литовський Статут 1566 р.

позбавляв шляхту права судитись великокнязівським судом – всі тепер повинні були підлягати повітовому суду тощо [20, с. 253-277].

Однак, ці статутні вимоги не дуже виконувались, бо вже в рішенні Люблінської унії, де підтверджувались права і звичаї українських земель зазначалось: «Теж обіцяємо зберегти у стародавній пошані і гідності, властивій їм з прадавніх часів і донині, усіх княжат, а також їхніх нащадків як римської, так і грецької віри, і зобов'язуємося підносити їх на уряди відповідно до гідності і достоїнств кожного на підставі власного вибору, без огляду на артикули коронного статуту, які стосуються князів» [12, с. 125]. Такі поступки робились руським князям за згоду піти на унію з Польським королівством.

Не виконувались застереження щодо української знаті і після об'єднання Великого князівства Литовського з Польським королівством в другій половині XVI ст. Деякі князі знатних родів Острозьких, Заславських, Сангушків, Вишневецьких, Корецьких добились спадкового права бути обраними до загального державного органу Речі Посполитої – Сенату. Головні княжати відмовлялись підлягати місцевому судочинству і добивались вирішення своїх конфліктних питань на рівні короля і великого князя, зневажали судових виконавців на місцях, нехтували положеннями закону.

Не діяла проти головних княжат і заборона мати свої збройні корогви з окремим гербом і прапором, які б виступали окремо від повітового ополчення. Їх військові зағони в другій половині XVI ст. різко збільшились за рахунок козацьких зағонів. Традиція використання козацьких зағонів була не нова.

М. Грушевський у своїй багатотомній історії України у томі «Козацькі часи – до року 1625» зазначає, що ця традиція зародилась ще на початку XVI ст., коли місцеві урядовці Бернат Претвич, Семен Пронський, Федор Сангушко, Богуш Корецький, Дмитро Вишневецький використовували козаків у «тодішній пограничній війні», але старались про це мовчати і свої

зв'язки з козаками заперечували. «Діяльність Пред. Лянцкоронського, героя пізнійшої козацької традиції, фундатора козащини, - пише М. Грушевський, - в сучасних звістках ні одною йотою не звязують ся з козацьким іменем» [64, с. 96]. М. Грушевський стверджує, що київський воєвода, князь Дмитро Путятич та інші дуже активно використовували козацькі ватаги як «найманих вояк» ще з 1503 року: «Одні служать у кн. Дмитра, себ то воєводи київського Дмитра Путятича, мабуть в полку його служебників, иньші у роті якогось Щура, мабуть ротмистра роти «драбів», наємних вояків, які тут в подніпрянських замках звичайно стояли» [64, с. 85].

В другій половині XVI ст. місцеві князі почали активно використовувати козацьку силу, ставили на чолі своїх військ козацьких ватажків, не боялись урядових наслідків для себе. Це приводило до того, що головні княжата мали інколи власні військові формування, які не були підпорядковані урядовим структурам, не контролювались ними. В деяких випадках ці військові загони навіть були більшими ніж наймане королівське військо, «забезпечуючи своїм господарям і реальну владу, і переконливу політичну силу, і безкарність» [115, с. 120]. Уряд закривав на це очі, так як йому потрібна була сила, яка б захищала південні регіони від набігів турок і татар.

Після князів в соціальній ієрархічній структурі боярства-шляхти у Великому князівстві Литовському йдуть пани. Цей привілейований стан знаходився між князями та рядовим шляхетством. Титул панів мали ті, хто засідав у великокнязівській раді, яка увійшла в історію під назвою Пани-Рада. Їх називали – пани радні. Таких було не так багато. Дослідники стверджують, що протягом другої половини XV – першої половини XVI ст. до ради великого князя литовського входило 50 панських родів. Серед них лише чотири роди були українськими: Хребтовичі, Щиловичі Кірдеєвичі, Боговитини, Горностаї [115, с. 203].

До панів слід віднести і великих землевласників, які в разі війни виїжджали не в складі шляхетського війська повітового, а рухались окремо зі

своїми загонами, зі своєю корогвою-прапором. Їх військові загонали складались з добре озброєної шляхти, яка під час військового походу знаходився в обозі великого литовського князя. Такі пани називались – пани хоруговні. Другий Литовський Статут зазначає панів радних і панів хоругових такими, що є дуже знатними в державі «которы суть печатей значных» [20, с. 294-328].

«Однією з найбільше характеристичних, що так би сказати, потягала межу між сею аристократією і рядовим шляхецтвом, - пише М. Грушевський, - було право – посилати свої «почти», себто приписане для певної маєтності число вояків – не під загальною хоругвою свого повіта, а під осібною своєю хоругвою фамілійною» [62, с. 28]. В Першому Литовському Статуті 1529 року вищі привілейовані стани позначаються як «княжата и пани хоруговні», і нижчі названі «шляхта і бояри» [19, с. 196].

«Між «хоруговними панами» на першій місці, що до свого багатства й значіння, - пише М. Грушевський, - стояв ряд литовських фамілій – потомків старолитовських володарів і бояр, що вийшли на верх головно в часах Витовта, в зв'язку з його політикою зверненою против руських княжих династій» [62, с. 30]. Однак, з часом, зазначає вчений, проявляються і руські роди, які «своєю заможністю і значінням» посідають місце поряд з литовською знаттю.

М. Грушевський подає детальний аналіз майнових можливостей хоруговних панів, наводить кількість коней, які вони повинні були виставити в разі війни і ця кількість свідчила про їх багатство. Так, в 1529 р. князь Слуцький виставляв 433 коня, князь Острозький 426 коней, Ходкевич 198 коней. «Таким чином маєтність, що ставила 100 коней, - пише М. Грушевський, - могла обіймати коло 250 тисяч моргів управної землі» [62, с. 32].

Найбільша кількість найбагатших панів зосереджувалась на Волині. Серед них виділялись Боговитини, Гостські, Гулевичі, Джуси, Кірдеї, Семашки, Словицькі, Козинські. Вони володіли певною кількістю коней – від

10 до 40. Наявність коней свідчила про те, що в них було в основному більше 80 служб, що дорівнювало більш як 300 димів [115, с. 139-140]. Тобто, зазначені роди були власниками великих земельних площ, маєтків, міст та містечок, сільських поселень. Перепис 1528 року фіксує названі вище роди, як могутніх землевласників, які мали спадкові землі ще з часів Галицько-Волинської держави. Від цих родів потім відщеплювались інші, які також потрапляли до категорії панів. Слід відзначити, що як і 100 років тому серед цього панського прошарку було мало іноетнічного елементу.

На Брацлавщині і Київщині, як і на Волині, до панського стану можна віднести понад четверть привілейованого населення. Н. Яковенко наводить ґрунтовні таблиці, з яких видно, що «з-поміж 448 родин, згадуваних до середини XVI століття серед бояр-шляхти Київщини та Брацлавщини, сучасники визначали як панів 105 родин (23,4%), тобто трохи менше за чверть» [115, с. 166]. До таких родин слід віднести Киселів, Немиричів, Кмітичів, Олізарів, Єльців, Голенків, Горностаїв, Волчковичів та інших. На відміну від волинських родів тут були представники і тюрського походження, вихідці з молдавських князівств, московського царства. Поява іноетнічних груп панів пояснюється тим, що землеволодіння тут переважали не отчини, не спадкові, а за вислуги, за співпрацю з владою.

Пани хоруговні, щоб зменшити своє відставання в становому положенні від князів, робили спроби набути князівських чи графських титулів, іноді фабрикуючи собі «княжі» генеалогії. О. Однороженко з цього приводу зазначає, що «єдиним хто спромігся здобути й закріпити за собою княжий титул ще до Люблінської унії, був рід панів Радивиловичів – 25 лютого 1518 р. Миколі Миколайовичу під час його дипломатичної місії у Відні імператором Священі Римської імперії Максиміліаном I було надано титул князя» [93, с. 117].

Майнове становище представників панського прошарку було неоднорідним. Їх статки залежали і від підприємницької ініціативи, і від чисельності родин. Якщо родина мала одного, або двох спадкоємців, то вона

зберігали свої статки, примножувала земельні надбання. Родини з багатьма синами-спадкоємцями дробили свої статки, ділили між спадкоємцями, а іноді і потрапляли у васальну залежність від князів.

Наявність спадкового землеволодіння і земель, отриманих за вислугу від великого князя проявлялась і у виконання земських повинностей. Пани-отчинники мали переваги перед боярами, що отримали землю за вірність. До 60-х років ХУІ ст. такі бояри повинні були виконувати земські зобов'язання – замкову (будівництво фортець та мостів), підводну (утримання коней, надання підвід) та сторожову (охорона замків і фортець) повинності. Ці повинності були з них зняті після Люблінської унії 1569 року.

Для панів-отчинників іноді практикувалось тимчасове умовне держання-кормління, яке надавалось великим литовським князем. В тимчасове кормління іноді передавались і окремі земельні одиниці, і цілі волості, в яких боярин протягом терміну кормління (2-3 роки) «судив і рядив» тут як намісник князя, збирав данину, судові виплати. Частину прибутків він залишав собі. Так, в уставній земській грамоті 1529 р. зазначалось: «А волости киевские киянам державти, а иному никому» [119, с. 117]. Для почергового держання київським панам-боярам надавались і замки Чорнобиль, Брагин, і волості Олевська, Вишгородська, Чуднівська тощо [115, с. 198]. Панам, в разі якихось подій, під час яких вони втратили частину своїх статків, дозволявся почерговий збір данини з певних волостей.

Відмінність серед привілейованої панів проявлялась і під час виборів кандидатів на зібрання сеймів. Таких кандидатів, які мали доступ до урядів називали «старшими» і, як правило, це були заможні представники боярської регіональної корпорації. Рядових шляхтичів, обраних на сеймові зібрання називали «ровнейшими», а панів «преложнейшими».

До станової категорії панів відносились і ті, хто займав нижчі урядові посади ніж Пани-рада. Вони мали значно більші і стабільніші земельні володіння ніж зем'яни. Вони засідали, в більшості своїй, в регіональних урядових структурах. Особливо виділялись в цьому пани Волині. Так,

великий литовський князь Сигізмунд II Август у 1566 р. призначив на уряд Івана Чаплича-Шпановського. Він отримав посаду луцького військового [43, с. 145].

Про такі призначення в уряд Великого князівства Литовського та регіональні уряди панського прошарку містяться десятки відомостей в Литовській метриці. Місцеві пани в регіонах практично перебирали всю владу до своїх рук і урядові посади переважно займали вихідці з одного роду панів. Протягом трьох поколінь пани Александровичі були намісниками у Вінниці та Житомирі. Займаючи посади голів намісницьких урядів українські представники панського роду, отримуючи привілеї великих литовських князів значно розширювали свої володіння. Так, король польський і великий князь литовський Олександр Ягеллончик надав земельні ділянки в Житомирі та Житомирському повіті братам Александровичам з дозволом будувати на них все, що їм заманеться. Їх родичі отримали землю в Овруцькому повіті, стали власниками сіл та отримали право збирати з їх населення данину [43, с. 145].

Земські реформи 1564-1566 років внесли зміни в законодавство Великого князівства Литовського щодо особливого становища панів. Згідно цих реформ, терміном «пан» стали називати всіх шляхтичів. Крім того в Другому Литовському Статуті 1566 р. була скасована юридична різниця для тих, хто розпоряджався спадковими землями отчинами і тих, які отримали такі землі за вислуги. Статут знімав обмеження в праві розпоряджатись такими володіннями. – отчини і вислуги були зрівняні. Це стосувалось і виконуваних повинностей та служб [20, с. 456-457]. Так , в 1551 р. на сеймі шляхта почала вимагати звільнити її від охорони замків і постачання підвод. Така повинність була замінена «подводними пенезями» - грошовим податком. Узаконено це все було уже після того, як Волинь, Київщина, Східне Поділля стали частиною Речі Посполитої в 1569 р.

В ієрархічній драбині привілейованого шляхетського стану найнижчу сходинку займало боярство або зем'яни. Їх соціально-економічне становище

визначалось майновим надбанням. Оцінити їх майнові можливості можна, якщо порівняти їх майнові статки з володіннями князівської і панської категорій станового суспільства. Слід зазначати, що в досліджуваній період майновий стан рядового боярства та зем'ян погіршувався, вони все частіше втрачали свої земельні володіння. Про таке їх становище свідчить Перепис війська Великого князівства Литовського 1528 р. З його даних добре видно процентне і кількісне співвідношення земельної власності групи зем'ян-шляхти та бояр. На Волині ситуація була такою: бояри складали 60% від усієї шляхти краю, князів було 1,3%, панів 27%. При цьому боярський стан володів лише 26% землі від усього масиву приватних земель. Щодо зем'ян, то їх становище протягом 40 років погіршилось. 62% їх станової групи володіли лише 13% земельної власності [43, с. 145-146].

Аналіз становища груп шляхетського стану свідчить про те, що відбувалась серйозна поляризація станового українського суспільства Великого князівства Литовського. З кожним роком все більше ставало представників нижчих груп соціальної драбини, проте у них все менше залишалось у приватній власності землі. На початку XVII ст. дрібні й найдрібніші зем'яни серед шляхетського стану становили абсолютну більшість. 76% від усієї кількості землевласників зем'ян було на Київщині і володіли вони лише 11% земельного фонду краю. На Волині таке співвідношення було ще більш контрастніше – 71% зем'ян володіли лише 6% земель. Лише 3% поземельного фонду належало 64% зем'ян на Брацлавщині [48, с. 16].

Обезземелення зем'ян дослідники пояснюють тим, що постійні війни Великого князівства Литовського з Московським царством розорили дрібну шляхту, так як військовоє спорядження весь час дорожчало і забезпечити себе ним деяким зем'янам було дуже важко. Обезземеленню сприяло і постійне дроблення земельної власності між членами родин. Отримані раніше землі за вистугу уже не могли утримувати весь рід, так як ставали власністю не одного, а багатьох його представників.

Серед зем'ян-шляхти на найнижчому рівні знаходились залежні зем'яни, маєтки яких не були їхньою повною приватною або спадковою власністю. Маючи статус шляхтича такі зем'яни, коли втрачали землю, були позбавлені політичного голосу та особистої незалежності. Таке становище штовхало їх в порубіжні прикордонні райони литовсько-руського князівства в ряди козацтва, серед яких вони втрачали свій статус зем'ян-шляхти. На порубіжжі, з його постійною небезпекою нападів татар, станові бар'єри зникали. В тих умовах важливим був інший чинник – професійна солідарність «збройного люду». Всі категорії тут позначались як «воїнство», на яке покладався обов'язок захищати землю від турецько-татарських набігів. Козацтво, взагалі в XVI столітті в урядових документах зазначалось як «плебс», «збунтована чернь» і лише, коли виникала нагальна потреба у козацьких формуваннях, то їх називали «рицарський люд» [115, с. 275]. З часом залежні зем'яни Наддніпрянщини разом з панцирними боярами становили у Війську Запорозькому основний старшинський контингент

Служиле боярство потрапляло під соціально-економічну і правову залежність від адміністрацій замків і поповнювали ряди замкових бояр, ставали частиною зем'янського станового прошарку. Від них залежала робота замкових служб. Вони несли панцирну, ординську, путну та інші служби. Оформлявся їх стан відповідними привілеями. Так, згідно привілею великого князя Олександра Ягеллончика від 1498 р. пан Бик Александрович отримував у Овруцькому повіті у своє розпорядження родину Пупковича – братів Мартинця, Олешка, Сидора. Вони належали до зем'ян і повинні були нести панцирну службу [5, с. 21-24].

Горностаї Романович, який був Овруцьким намісником також мав підданих, які належали до категорії зем'ян. В його підпорядкування був підданий Дитяткович, з землі якого намісник брав у 1493 р. брав різноманітні повинності і податки: мед, гроші, сільськогосподарський інвентар, сіно, продукти харчування. Крім того, зазначає А. Блануца, Дитяткович «ніс

панцирну службу – одного коня та тиждень ставив до Чорнобиля і виставляв одну службу» [43, с. 146].

Зем'янам-шляхті було важко відбувати військову службу. Не у всіх вистачало фінансових та матеріальних можливостей виконувати вимоги військової служби, яка чітко регламентувалась рішенням сеймів. Так, в 1528 р. шляхтичі повинні були давати у військо добре спорядженого коня з восьми селянських служб. В 1567 р. такі вимоги стали дещо іншими. Потрібно було виставляти одного коня з десяти служб або волок. Не всі мали певну кількість землі, певну кількість селянських служб, з яких вони повинні були виставляти добре спорядженого і здорового коня [60, с. 195].

Цю проблему в подальшому врегулювали Литовські статuti. Хто не мав таких можливостей, був малоземельним, повинен був сам нести військову службу, персонально виконувати всі вимоги, ухилитись від яких було неможливо. Невиконання цих вимог, неявка на збір під час військових подій каралась дуже жорстоко – конфісковували маєток і все майно.

Щоб уникнути такого покарання зем'яни досить часто родом своїх занять обирали не військову службу, а службу державну, службу в органах влади. Вони виконували обов'язки канцеляристів в адміністрації державних установ, адвокатами в судах, судовими урядниками. Особливо багато їх ставали возними – судовими виконавцями. Займати їм посади возних дозволяло рішення судово-адміністративної реформи 1564-1566 рр. у Великому князівстві Литовському. Згідно цієї реформи возними при судах могли ставати лише ті, хто належав до шляхетського стану. Подальші події покажуть, що саме зем'яни-шляхта дали цілі династії адвокатів та канцеляристів [48, с. 17].

Пристаювавши до виконання військової служби та маючи для цього певні можливості частина шляхтичів заробляли на цьому та військову службу зробили своєю професією, робили при цьому добру кар'єру. Проявляючи себе під час військових дій, роблячи послуги великому князеві, вони отримували нагороди, військові звання та почесні. З часом такі шляхтичі

ставали королівськими чи великокнязівськими ротмістрами, отримували за вірну службу земельні пожалування у вигляді цілих сіл, міст і маєтків.

Молоді шляхтичі-зем'яни, прагнучи зберегти своє становище, йшли до найманого війська Литовської держави, вдавались до військової служби за її межами. Деколи вдавались до військової служби і збіднілі представники князівських родин. Отримуючи ранги ротмістрів та відповідні чини вони таким чином швидко покращували своє фінансове та матеріальне становище. Цікавою в цьому аспекті є доля князівської родини Масальських. Представник цієї родини князь Андрій Масальський отримав «приповідний лист» (супровідний) від Сигізмунда II Августа в 1567 р. згідно якого він повинен був отримати 600 кіп литовських грошів та зібрати та озброїти роту чисельністю 150 вершників. Ці гроші на його потреби повинні були виділити пани Горностаї [43, с. 146].

Така ж вимога в 1568 р. містилась до панів Ошмянського повіту, які повинні були виділити для роти А. Масальського також 600 кіп литовських грошів. Вірна служба А. Масальського польському королю та князю великому литовському Сигізмунду II Августу дала йому можливість отримати ранг королівського ротмістра та земельні наділи у Віленському воєводстві. Сигізмунд II Август пояснював це заслугами роду Масальських, так як ще в 1522 р. його батько Сигізмунд I Старий виділив з віленського державного земельного фонду ділянку князеві А. Масальському. З часом А. Масальський отримав привілей великого князя, згідно якого йому було подаровано п'ятнадцять служб людей та землі у волості Утенського двору. Таких «пустовських» земель було чотири. З часом Сигізмунд I Старий надав князеві А. Масальському лист-підтвердження, яким придбані земельні ділянки в Утенській волості ставали його вічною власністю [43, с. 146].

В складі населення України знаходились представники різних релігійних конфесій. Для багатьох із них українська земля стала притулком і домом, тому вони, емігруючи сюди, укорінювались і були активними

учасниками релігійного життя. Вони перетворились в окрему соціальну привілейовану групу українського суспільства – духовенство.

М. Меховський у своєму «Трактаті про дві сарматії» стверджує таке: «У Русі багато віросповідань. Є християнська релігія, підпорядкована римському первосвященникові. Вона панує і переважає, хоча представники її нечисленні. Друга віра, руська, яка зберігає грецький обряд, більш поширена й охоплює всю Русь. Третя віра - іудейська; її прихильники, іудеї, - не лихварі, як у християнських землях, а ремісники, землероби або великі купці, які часто тримають у своїх руках громадські побори й податки. Четверта віра - вірменська, переважно в містах Кам'янці та Львові. Вірмени - досить досвідчені купці, які доходять зі своїми товарами до Кафи, Константинополя, єгипетської Александрії, Алькаїра й країн Індії. В одязі та церковній службі русини наслідують греків. У них є своє письмо й алфавіт на зразок грецького, дуже з ним подібний. Євреї користуються єврейським письмом і грамотою; займаються також і науками: астрономією та медициною. Вірмени мають свій обряд і своє письмо. Зі святих вони найбільше шанують апостола Фадея, переконуючи, що він навернув вірмен у християнство.... У руських церквах при богослужінні читають і співають... слов'янською мовою; у вірменських церквах - вірменською мовою; в іудейських синагогах моляться єврейською мовою. Християни ж римського обряду співають, моляться й читають латинською мовою» [16].

Серед різноманіття релігій та їх служителів домінувало православне духовенство. Його юридичне становище визначалось церковно-канонічним правом та державно-правовими актами. Ці документи регламентували обов'язки та права духовенства та визначали місце церкви і її функції в суспільстві, як окремої інституції. До законодавчих актів державного рівня, які мали відношення до церкви, слід віднести великокнязівські листи-привілеї, в яких визначалось місце церкви і цілому та її окремих структур.

Прийняття Кревської унії 1385 р. та Городельського привілею 1413 р., які були спрямовані на підтримку і поширенні католицизму, завдало удару по

православ'ю на українських землях у складі Великого князівства Литовського. Ці документи свідчили про релігійну нетерпимість польської католицької знаті до православних українців, про пропаганду католицької віри. Привілейовані стани литовсько-українського суспільства прагнули перейти до католицизму, щоб отримати привілеї, які надавались католикам. Мінючи свою віри шляхта мінjala і національну приналежність.

Київська митрополія зазнавала серйозних змін і тоді, зазначають А. Цебенко та М. Цебенко, коли «литовські князі сприяли просуванню католицизму в межі Великого князівства, оскільки вбачали в поширенні православної віри загрозу культурного поглинання литовців. Вони також побоювалися релігійного впливу Московського князівства через митрополита, який перебував у Москві» [107, с. 49].

Однак, перебіг подій засвідчив про те, що офіційна влада дуже обережно підходила до втілення в життя антиправославних, прокатолицьких актів і впроваджувала в життя акти, в яких урівнювалися у правах католики та православні. «Українські землі під литовською зверхністю, - пише О. Русина, - не знали суспільної боротьби на релігійному ґрунті – насамперед завдяки терпимості, яку володарі ВКЛ виявляли до різних конфесій» [98, с. 29]. Таке ставлення було ще з часів Гедиміна, який завляв: «Нехай християни шанують свого Бога по-своєму, русини – по-своєму, поляки – по-своєму, а ми шануємо свого Бога за нашими звичаями, й у всіх один Бог» [98, с. 228].

Саме таку релігійну політику проводили князі Казимир IV, Олександр, Свидригайло, Сигізмунд I, Сигізмунд Август. Василь Ульяновський зазначив з цього приводу: «В цілому в період правління Казимира IV констатуємо відсутність державної дискримінації православ'я й досить спокійну релігійну ситуацію» [106, с. 112], а В. Біднов написав, «що реальне становище православної церкви в Україні за часів Сигізмунда I має бути визнане прихильним і жаданим» [32, с. 201].

Деякі великі литовські князі та магнати були протекторами церков, будували храми, забезпечували їх церковно-релігійним інвентарем, землями,

грошима. Про це свідчить те, що «Любарт збудував собор св. Івана в Луцьку, Володимир Ольгердович підтримував Києво-Печерський монастир, його син Олелько та онук Семен уславилися щедрими пожертвами на церкви. Українське велике панство робило щедрі подарунки церквам; князі – Ходкевичі, Дашкевичі, Гольданські, Острозькі, Глинські та інші – обдаровували церкви та монастирі. Дехто з панів, як, наприклад, Загорівський, влаштовували при церквах шпиталі для старих, хворих, а дехто – школи» [108].

Однак, починаючи з кінця XV ст. опіка над церквою з боку правлячого стану перетворюється на володіння ними церквами та монастирями з селами та земельними угіддями. Церковні споруди, землі та майно заставляється, продається, даруються як спадщина, здається в аренду. Князі та магнати вимагали гроші з церков, призначали на церковні посади світських осіб. Така ситуація пояснюється не лише значним впливом привілейованих верств у суспільстві, але й тим, що православна церква в цей період поступалася католицькій в освіті. В православ'ї церковне життя обмежувалось богослужбовою та церковною літературою, яка була недостатньою для культурного розвитку особи. Свідомі люди звертались до латинської та польської літератури, прагнули навчатись у латино-польських учбових закладах. Православне духовництво було неосвіченим і інколи втрачало авторитет серед віруючих. Цим всім користувались магнати, які відміняли виборність церковників громадою та призначали, на правах патронату, далеких від релігії і віри далеких від моралі та невчених людей, які отримували єпископські кафедри за вірність та службу. О. Русина вказує на те, що патронат і пов'язане з ним надання ніяк не регулювались і «дискредитували духовництво, що, зрештою, призвело до кризових явищ у житті православної Церкви, котрі вповні виявилися наприкінці XVI ст.» [98, с. 257].

Духовенство мало свою структуру церковного управління. На чолі цієї структури стояв Константинопольський патріарх та Синод, які керували

своїми, залежними від них, церквами на українських територіях. На території України старшим вважався київський митрополит та помісний собор київської митрополії. Далі йшли намісники митрополита, єпископи з єпархіальними соборами, їх намісники, настоятелі церков, соборів, монастирів, які підпорядковувались київському митрополиту. По своєму статусу вони всі повинні були бути монахами. Духовенство мало свої спеціальні суди єпископів. Світські суди не мали ніякого відношення до духовенства.

У порівнянні з іншими соціальними верстами духовенство українських земель Великого князівства Литовського було незамкнутою становою групою. Представники інших прошарків і соціально-станових груп, протягом досліджуваного періоду, поповняли його ряди. Така ситуація була не лише з українським православним духовенством, але й усім станом церковнослужителів у Великому князівстві Литовському.

Православне духовенство мало право на церковну нерухомість. Такі права їм гарантував привілей 1443 р. короля Владислава III та литовськими статутами 1529, 1566 та 1588 років. Світські власники великих земельних фондів та майна мали право передавати землі та частину свого майна церквам та монастирям. Церкви могли приймати такі дарування після того, як заповіт про передачу майна чи землі затверджував великий князь.

Отримавши у свою власність майно православне духовенство його ретельно оберігало. В 1509 р. православний Собор прийняв рішення відлучати від церкви тих, хто незаконно оволодівав церковними статками. Коли покарати кривдників не вдавалось, то церква зверталась до влади та судів. Таке звернення митрополита Іона зафіксовано в 1568 р., в якому він просив короля повернути статки, які були незаконно от церквей Божиих забраны» і щоб «были к ним привернуты и в держанье, ком что надлежит, подано» [32, с. 206].

На початку XVI ст. власниками нерухомості були центри єпископій, монастирі, соборні церкви, храми парафій. Найбільшими серед них була

митрополича кафедра в Києві та єпископія у Володимирі. Серед монастирів виділялись своїми великими масштабами нерухомості Києво-Печерський та Софійський. Київський митрополит, маючи значні маєткові надбання і прибутки з них, стягував з церков ще й судове мито та з єпископій постійні податки [106, с. 222].

В. Біднов зазначає, що «Київські митрополити в XV – першій половині XVI ст. жили не в Києві, а в Новогрудку або Вильні й володіють великими земельними маєтками в різних кінцях великого князівства Литовського [32, с. 203]. Дозвіл на вибори митрополита давав великий князь, вибирали ж митрополита на соборі єпископів. Митрополит не повинен був їхати на затвердження до Царгороду. До обов'язків митрополита входило висв'ячувати єпископів, яких обирали на місцях, стежити за їх релігійною роботою й в певний час скликати церковні собори. Як правило митрополит і єпископи повинні були, згідно звичаю, мати шляхетське коріння. Вибори релігійної верхівки з шляхетської верстви передбачались і державними законами («плебей не може бути прелатом»), які контролювались великими князями литовськими. При цьому «не обходилося й без зловживань з боку світської влади, особливо ж в першій половині 16 ст., в зв'язку з т. зв. правом патронату» [32, с. 203].

Православне духовенство ділилось на біле (світські священники) і чорне (ченці та черниці). У «Великій енциклопедії України» зазначено: «Біле духовенство (парафіяльне духовенство) – у православ'ї – неформальна узагальнена назва частини духовенства (нижчої ієрархії), представники якої не складають чернечих обітниць і можуть узяти шлюб. Відрізняють від т. з. чорного духовенства – монахів (ченців), рукопокладених у сан» [33].

Священники білого духовенства жили серед мирян і забезпечували їх релігійні потреби. Центром церковного життя на українських землях була парафія, навколо якої об'єднувались селяни декількох сіл чи жителі кількох міських кварталів. Священник, який керував парафією називався парох.

Парафії об'єднувались в архієпископства. Для підтримки священослужителів цих структур віруючі платили десятину – десяту частину від своїх прибутків.

Біле духовенство, хоч і становило більшість, на відміну від чорного, але їх становище в церкві було підпорядкованим від чорного духовенства. Це пояснюється тим, що вищі щаблі в церковній ієрархії займали архієреї – патріарх, митрополит, єпископи та архієпископи. Їх посади могли обіймати лише представники чернецтва.

Як окремий соціальний стан українського суспільства, духовенство становило десяту частину населення (Додаток 7). М. Грушевський зазначає, що білого духовенства разом із сім'ями в XV-XVI ст. було не менше 10% української людності, що було значним відсотком [63, с. 263]. З сімей світських священників була сформована суспільна група, яка займала особливе місце серед верст українського населення – духовний стан. Цей стан характеризується активною участю у суспільно-політичному житті громад міст і сіл, у дотриманні принципів віросповідання та ідей соборності українських земель. Біле духовенство жило інтересами селянської верстви, так як отримувало від громадян землю, як оплату за працю та різну данину від віруючих.

Чорне ж духовенство, яке вважалось вищим по статусу від білого духовенства, було замкнутою кастою, до якої належали патріарх, митрополит, єпископи, ієромонахи, архімандрити. Монахи. Вони не одружувались, жили в монастирях і постійно молились. Монастир для них був основним місцем проживання, господарським комплексом. Вони самі себе забезпечували їжею та всім необхідним для життєдіяльності монастиря. Вони мали величезні земельні ділянки, маєтки, в яких працювали селяни. З ними підтримували тісні зв'язки шляхтичі – представники вищого соціального стану, які інколи поповнювали їх лави.

Священники були майже в кожному місті, містечку та селі. Так на середину XVI у Кам'янці службу правили 12 священників, у Тереховлі, Кобрині та Белзі по 4, в Бересті 8, а в Овручі 11 [62, с. 269]. Влада була

зацікавлена у збільшенні парафій, так як їх наявність приваблювала в містечка і села велику кількість осадників. Державці робили це за твердженням М. Грушевського «щоб тим способом легше звабити туди численних осадників, аби зробити більшу вигоду підданам, аби вони тим легше й вигідніше осідали» [62, с. 270].

В. Ульяновський наводить цифри, які свідчать, що до 1569 р. було біля 11 тисяч православних священиків на білорусько-українських землях. Лише у володіннях князя Костянтина Острозького їх було більше ніж 600. В той же час католицьких парафій було лише 700 [106, с. 185].

Починаючи з часу прийняття Люблінської унії погіршилось становище української православної церкви та її представників. В життя церкви почала активно проникати світська влада, королівська адміністрація, узаконилось право патронату і зловживання ним, змінювалась соціальна структура православного духовенства. Зменшилась не лише кількість православних віруючих серед простого люду та шляхти, але і духовенства. Все це свідчило про кризу в православ'ї, про розклад православної церкви. Прагнучи виправити становище православне духівництво пішло на укладення Берестейської унії, згідно якої православ'я залишилось поза законом.

Слід зазначити, що протягом всього досліджуваного періоду ситуація з утисками православної віри та духовенства з боку державних структур сприяла зближенню православного духовенства з основними верствами українського народу – міщанами та селянами, сприяла перетворенню церкви та духовенства на своєрідний центр національно-державного життя. Православне духовенство було тим суспільним станом, який зберігав, в силу своїх можливостей, релігійні традиції й поступово перетворювався в невід'ємну складову національного життя, ставав ознакою русько-українського народу.

Православне духовенство в історії українського суспільства Литовської доби завжди займало провідну роль. Повага і підтримка населенням православного духовенства привела до того, що в період XV –першій

половині XVI ст. воно стає стрижнем, довкола якого гуртувались народні маси. Саме православне духовенство було на чолі опору іноземній асиміляції та покатоличенню української спільноти. Митрополит Іларіон Огієнко зазначав: «Починаючи з XV-го століття, сама Православна Церква в Україні стає головним суб'єктом і об'єктом української історії, бо за оборону її цілості й чистоти Православної Віри точиться вся історична боротьба. Історія України складалася так, що зараз же, по втраті своєї незалежності, вона опинилася під владою католицьких окупантів, Литви та Польщі, які відразу почали силою тягнути її до свого католицизму, а тим і до винародовлення, до втрати своєї національності» [90, с. 7].

Крім православного духовенства на українських землях приживали і служителі римо-католицької церкви. Принцип ієрархії священників у католицькій церкві був схожим на структуру православної церкви, але, згідно латинського обряду у всіх католицьких священнослужителів обов'язковим був принцип celibату (безшлюбність). Важливим догматом католицької церкви було те, що єдиним главою католиків на землі визнавався лише папа римський, який здійснював керівництво церковним життям через добре розгалужену і організовану церковно-адміністративну структуру – колегії кардиналів та курії єпископів, які мали свої духовні ради – капітули каноників [91, с. 505].

На чолі римо-католиків стояв арцибіскуп і митрополит. Їх центр був у місті Гнезно. Гнезненському арцибіскупу і митрополиту підпорядковувались віленський, жемайтійський та луцький біскупи. Всі служителі римо-католицької церкви були у залежності від великого князя литовського. Великий князь надавав право на відкриття католицьких парафій, наділяв служителів церкви землею та збирав з них податки. Біскупи мали помічників, які в документах називаються суфраганамі. Вони займались справами парафій, керували церковними канцеляріями, очолювали духовний суд, підтримували господарський стан двору митрополита. Вони організовували курії (зібрання прихожан), куди входили і духовні, і світські особи. В їх

обов'язки входило підтримувати і роботу капітули – духовно-церковної ради [108].

У зв'язку з перебуванням на українських землях значної кількості євреїв до соціальної структури слід віднести і іудейське духовенство. По своїй структурі воно було не складним. Духовні і керівні функції у єврейських общинах виконували рабини, які обирались на загальних зборах віруючих, Рабини організували і вели богослужіння, давали пояснення Біблії, виголошували проповіді, здійснювали релігійні обряди. Ними були організовані школи, юридичні установи, кредитні спілки. Керівний склад іудейських синагог входили до складу єврейських общин, а самий старший рабин стояв на чолі общини.

Частина населення сповідували мусульманство. Духовенство мусульман складалось з імамів (мулів). В мусульманських приходах всі адміністративні та релігійні функції виконували імами та їх помічники – муедзини, служителі при мечеті. Окреме становище серед мусульманського населення міст та містечок займали кади – особи, які виконували судові функції.

Таким чином, викладений матеріал є підтвердженням того, що становлення в соціально-економічному та політико-правовому плані привілейованих верств населення – шляхти та духовенства відбувалось в досить складних умовах. Починаючи з XV ст. поступово зникає різниця відмінність між князями і панами, міняється склад рядового боярства-шляхти. В шляхетській ієрархічній структурі значне місце посідають господарські зем'яни-шляхта, які вже на початку національно-визвольної боротьби середини XVII ст. становитимуть шляхетську більшість на українських землях.

Серед різних конфесій, які діяли на території українських земель домінували представники православного духовенства. Їх юридичне становище регламентувалось церковно-канонічним правом та державно-правовими актами, у яких були зафіксовані права та обов'язки білого та

чорного духовенства, визначалось місце церкви в українському суспільстві. Духovenство мало свою структуру управління, свої суди, своє церковне майно та нерухомість користувалось підтримкою населення. Саме православне духовенство було тією структурою, яке активно чинило опір іноземній асиміляції та покатоличенню українського народу.

Розділ II. СОЦІАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ: МІЩАНИ ТА СЕЛЯНИ

Від привілейованих верств українського суспільства Великого князівства Литовського різко відрізнялась напівпривілейована категорія населення – міщанство, яке проживало в невеликих містечках і містах (Додаток 9). Дослідники нарахували на кінець XV ст. більше тридцяти таких населених пунктів, де проживали міщани: на Волині – 18, на Київщині та Східному Поділлі – 14 [43, с. 149]. В кінці XV та на початку XVI століть на українських землях Великого князівства Литовського досить інтенсивно відбувався урбанізаційний процес, виникали нові поселення міського типу. В містах почала домінувати торговельна та реміснича діяльність. П. Сас пише, що на початок XVI ст. було вже більше 130 спеціальностей, якими володіли міщани, і серед них домінували ремісничі – близько 80 [99, с. 216-217]. Однак, реміснича цехова організація на українських землях Великого князівства Литовського не набула серйозної конкуренції і не набула такого поширення, як у корпораціях ремісників у Західній Європі [97, с. 27].

Однак, в соціальній структурі частина міщан на українських землях була в XV ст. не високою (Додаток 7). Лише в західноукраїнських землях, які входили до складу Королівства Польського міське населення становило досить значну частку. Щодо територій, які були в складі Великого князівства Литовського то тут домінувала Волинь, далі йшла Київщина. Частина міського населення зосереджувалась на Поділлі та Наддніпрянщині. Тут населення зосереджувалось у прикордонних містах, які виконували оборонні функції. Жителі таких міст займались в основному проблемами оборони, а не господарською та торговельною діяльністю.

Волинський дослідник В. Атаманенко, досліджуючи міста Волині та їх соціальну структуру середини XVI ст, зазначає, що відносно цих аспектів не лише по Волині, але й по всіх містах на українських землях недостатня джерельна база. В основному, дані містяться про міста і їх населення на

неукраїнських територіях Великого князівства Литовського. Долюблінська доба історії українських міст, особливості їх соціально-економічного і демографічного розвитку містяться переважно в описово-статистичних матеріалах державного обліку. До таких В. Атаманенко відносить інвентарі та ревізії-описи українських міст середини XVI ст.: «Власне інвентарями з усіма належними атрибутами є описи Кременеччини та Ковельщини, - зазначає автор, - Це дійсно господарська та правова фіксація свідчень про піддане населення та замкове господарство» [25, с. 42].

Такі інвентарі описують становище державних володінь та приватних маєтностей, які перебували під контролем королеви Бони. Описово-статистичні джерела Кременця 1545, 1548, 1552, 1563 років свідчать, що за ці роки населення Кременця збільшилось у два рази. В місті та передмістях Володимира, згідно статистики, було 344 будинки. В описі міста було подано і те, що являло собою ремесло, земельні угіддя, будинки, торгівля, ремесло.

Великим було і місто Ковель – 350 будинків, Вижва – 155 осель, Миляновичі – 44 будинки [25, с. 43]. Опис міст містив кількість міщан за місцем проживання, розміри наявної їхньої нерухомості. Подавалось це для того, щоб визначати розміри податків з населення міст і передмість. Опис 1556 року зазначає, що у всіх міщан була земля, якою вони користувались, сільськогосподарський інвентар, фільварки, сіножаті. Містилась інформація про вид заняття міщан, про розміри сплати, чи звільнення від податків. З такої інформації можна довідатись і про податкові можливості названих міст: «Різноманітні платежі з Ковеля складали 305 кіп 59 грошів, з Вижви – 71 копа 8 грошів, з Миляновичів – 11 кіп 36 грошів» [25, с. 43].

Петро Сас зазначає, що у кінці XVI ст. на Київщині, Волині та на Східному Поділлі, які перебували у складі Великого князівства Литовського, налічувалося 148 міст та містечок [99, с. 212-215]. До категорії великих міст П. Сас відносить 45 населених пунктів, які він ділить на три групи, в основі яких лежить кількість будинків. До першої групи він відніс малі міста з чисельністю до двохсот димів (будинків). Серед них він виділив Овруч, Білів,

Корець, Любеч, Рівне, Полонне, Чорнобиль, Чуднів, Осрожець, Остер, Звенигород, Клевань, Білу Церкву, Переяславль та інші. Другу групу у нього складають міста середні – від 200 до 7600 димів. Це такі міста: Вінниця, Берестечко, Володимир, Дубно, Луцьк, Житомир, Остріг, Торчин, Черкаси, Канів та інші. Найбільшою у нього є третя група міст – понад 700 димів: Брацлав, Київ, Кременець [99, с. 18-22].

За статусом міст дослідники виділяють – великокнязівські, які належали великому литовському князю, приватні, що належали шляхті та церковні, які належали духовенству та церковним структурам. Так, А. Блануца зазначає, що більшість міст і містечок на українських землях були приватними, їх нараховувалось 115. Великому князю належало 27 міст, а церкві – 7. «Частині містам великими князями литовськими було надано магдебурзьке право і, відповідно, в них утворювався магістрат за зразком західних міст» [43, с. 149].

Магдебурзьке право, практика самоврядування прийшли в українські міста в XV ст. Саме в цей час його отримали Луцьк, Крем'янець, Київ, Володимир, Житомир та ряд містечок. Одночасно з цим до міст прийшла цехова організація, однак, запозичення західноєвропейських зразків такої організації не набуло широкого розмаху. Магдебурзьке право, яке передбачало самоврядування це тривалий і складний процес. Його основні особливості були пов'язані з економічним, соціальним та політичним життям міст.

Дослідниця особливостей запровадження магдебурзького права на українських землях Т. Гошко-Зайцева зазначає, що потрібно «розглядати самоврядність міст не як привнесений, накинтий ззовні елемент, а як закономірний та етапний у суспільному розвитку міст» [59, с. 139]. В українських міста магдебурзьке право суттєво відрізнялось від німецького. Це було муніципальне право, яке з'явилося в результаті поєднання українського звичаєвого права з новими змінами в економічному житті

Європи. Це був етап правового оформлення існування і розвитку міст в Україні.

Містам, які отримали магдебурзьке право, великі литовські князі надавали і підтверджувальні грамоти на це право на наступні роки. Такою була підтверджувальна грамота Сигізмунда I від 12 січня 1516 р. місту Києву. В ній Сигізмунд I підтверджував киянам магдебурзьке право, яке їм видав був, ще король Олександр. З часом ю ж грамоту підтвердив Сигізмунд Август в 1545 році [5, с. 46-53].

Жителі міст, що були окремою соціальною верстою населення, самостійно створювали органи самоврядування для правового захисту своїх прав. Створені за зразком магдебурзького права самоврядування відповідало тогочасним соціальним та економічним потребам міст.

До державних великокнязівських (королівських) належали Київ, Вінниця, Канів, Брацлав, Луцьк, Черкаси, Ковель, Брацлав, Кременець, Біла Церква, Переяслав, Чорнобиль та інші. Михалон Литвин в своїх мемуарах так описав Київ та навколишні містечка: «Київ славиться велелюддям; на Борисфені та його притоках розташовані гомінкі міста і села, мешканці яких з дитинства звичні до плавання, судноплавства, риболовлі та полювання... Київ був колись столицею руських князів; тут вони прийняли християнство, і тепер ще в Києві збереглися древні церкви, чудово споруджені з полірованого мармуру й інших привозних матеріалів, вкриті свинцем та міддю, деякі з позолоченими банями; є також багатющі монастирі» [15, с. 68].

Михалон Литвин описує і особливості митної справи в українських містах, в яких він побував у середині XVI ст. Перебуваючи в Києві він прискіпливо описав зовнішню торгівлю і прибутки від неї в українських містах: «Київ наповнений іноземними товарами, бо немає шляху більш зручного, ніж давній добре відомий битий шлях із чорноморського порту міста Кафи, через ворота Таврики на таванський перевіз на Дніпрі, а звідти

степом до Києва» [16, с. 66]. Ним описані два види зборів – мито від караванів та осьмниче мито.

Від караванів, які складались іноді з 1000 чоловік, що везли коштовності, шовк, ладан, прянощі з Азії, Індії, Аравії, Персії, Сирії повз Київ суходолом і водою до Московії, Швеції та Данії жителі міста та місцева влада – воєводи, митники, купці, човнярі, візники, міняли та шинкарі мали великий зиск. М. Литвин з цього приводу зазначає: «У непоказних київських хатах не просто достаток, а надмір плодів, овочів, меду, м'яса та риби. Внаслідок згаданих причин Київ так переповнений дорогим шовковим одягом, коштовним камінням, соболинами й іншими хутрами, прянощами, що мені самому доводилось бачити шовк дешевший, ніж льон у Вільно, а перець дешевший солі» [15, с. 68].

За ревізією Київського замку 1552 р. на воєводу сплачували мито головне (державне зовнішньоторгівельне мито, що стягали на державних митницях на знак в'їзду чи виїзду з країни) у розмірі 2 грошів від копи товарів. Від караванів, які йшли з Туреччини сплачували таке саме мито, а також «поклонъ по доброй воли» коштовними речами, а під час руху у зворотному напрямі з Московської держави – соболями й іншими місцевими товарами (вочевидь також хутром) [72, с. 32].

Отримували кияни прибуток і від осьмництва: «Якщо хтось не платив мита чи був заскочений на перелюбі, того карали в Києві конфіскацією всього майна; закон цей, що називався осьмництвом був виданий для приборкання сарацинської похитливості й дотримувався упродовж багатьох століть» [15, с. 67-68]. Київським воєводою призначався чиновник, який називався осьмник і повинен був збирати мита з товарів, що привозились до Києва (хлібні вироби і риба) та доглядати за громадською доброчинністю.

«За даними уставної грамоти в.кн. Олександра київським міщанам 1494 р. осьмник обмичував рибу на березі Дніпра в розмірі кожна десята риба у тому разі, коли риба водним шляхом доставлялась до Києва знизу, з Черкас; якщо риба надходила зверху – то осьмник стягував мито під час торгу» [72, с.

33] - зазначає М. Жеребцова. Зібране мито йшло на користь воєводи Києва. В ревізії-описі Київського замку 1552 р. цей податок зберігся у розділі «доходи воєводські» окремим пунктом – мито рибне [72, с. 33].

В цих містах проживало населення, яке несло військову службу: драби, стрільці, замкові пушкарі. На ці категорії, за видом їх діяльності, вказують великокнязівські листи, які містяться у Литовській метриці. В них зазначено, що пушкарі, стрільці, робітники, які займались ремонтом і укріпленням міських валів та мурів, отримували плату грошима чи сукном.

Всі сторони життя в цих містах регламентувалось у відповідності з тими настановами, які містились у листах та привілеях великого князя литовського. Всі витрати за військову службу фіксувались у квитанціях. Так, у 1532 р. жителям Черкас було видано з господарського скарбу 60 кіп грошей і сукно. Через деякий час Сигізмунд I Старий дав розпорядження видати їм ще сукна і 100 кіп грошей [43, с. 149].

Міщани Луцька, у відповідності з листом великого князя, для завершення будівництва міського паркану, отримали 300 кіп грошей. Великий литовський князь Сигізмунд I Старий видав був у 1529 р. привілей, яким звільняв міщан Луцька від всіх повинностей та служб. Такий привілей був виданий їм на десять років у зв'язку з великою пожежею, яка була у Луцьку. А дружина Сигізмунда I Старого королева Бона у 1548 р. своїми листами наказувала старості Кременця, вйту Венцлаву та бурмістрам видати жителям міста 10 кіп і 4 гроші і вимагала справедливо взяти з них «серебщизну» та побори [43, с. 149].

Становище жителів міст регулювалось відповідними правовими нормами. Однією із таких норм був принцип «ми старини не рухаємо, а новин не вводимо». З перших років утвердження на українських землях цей постулат спрацьовував – великокнязівський уряд не давав порушувати старину. Однак, з часом, не загострюючи відносини з соціальними групами уряд змінював цей принцип на свою користь. Це викликало велике незадоволення, породжувало судові процеси на яких шляхта відстоювали

свої права «старини». Олександр Грушевський у своєму дослідженні про особливості становлення та розвитку міст у Великому князівстві Литовському та співвідношення старини і нового писав: «В старих багатих центрах попередній устрій поступово розкладався в XV-XVI ст., не дивлячись на всі скарги сучасників цього розкладу. В менших містах і не знали ніколи розквіту старого общинного земельного устрою. В багатих старих містах пережили вперту боротьбу за старі порядки з владою намісника, яка посилювалась. В менших містах владний намісник не зустрічав такої опозиції заради старого укладу» [60, с. 25].

Вже на початку XVI ст. з'являється ідея запровадити письмовий, а не усний, загальнодержавний збірник законів. В 1501 році на Волині в уставній земській грамоті вперше було записано: «А то имъ маемъ все держати тые члонъки, што в семъ нашомъ листе верху стоить выписаный, до тыхъ часов, поки права, статуты всей земли, отчизне нашей Великому Князству Литовському, вставимъ, а коли права, Статута у в отчизне нашей уставимъ, тогда вси земли наши одного ся права держати мают и однимъ правом сужоны будутъ podle Статуту» [52, с. 271].

З цього часу вся правова політика спрямовувалась на створення таких механізмів, які б сприяли закону і правопорядку. Вершиною цієї роботи було прийняття Першого Литовського Статуту, який мав у своєму заголовку такі слова: «Права писаные, даны панству Великому князству Литовскому» [19, с. 51].

Однак, можновладні намісники, володарі міст і надалі продовжували порушувати старину. Збереглися документи, які містять заборону порушувати старину і тим, хто при владі, і тим, які прийдуть на їх місце. Так, на скаргу луцьких міщан на нового намісника Петра Яновича, який не хотів відмінити рішення попереднього намісника Івана Ходкевича про відбір у жителів Луцька підвод на потреби війни, великий литовський князь наказав наміснику не вводити нових вимог до міщан, а дотримуватись старини. В листі князя було вказано, що жителі Лучеська, ще з часів великого князя

Вітовта і Сигізмунда «той повинности не отбывали» і всі «следуючіє наместники должны придерживаться того, что «здавна бывало» [3, с. 109-11].

Правове становище жителів міст визначалось нормами загальнодержавного права – Статутами Великого князівства Литовського, різними ухвалами та сеймовими конституціями. Життя у містах регулювалось також Уставними грамотами, які надавались певним регіонам. Кожне місто могло приймати і свої нормативно-правові акти для регулювання внутрішнього життя.

Щоб бути визнаним міщанином і підтвердити свій статус слід було надати метрику про народження і свідчення двох поважних міщан, які б підтвердили місце вашого народження і саму особу. Після підтвердження особи його вносили в спеціальну актову книгу. В актових книгах зустрічаються особи, яких зараховували до жителів міста, що походили зі стану збіднілої шляхти, А іноді й навпаки жителі міст ставали шляхтичами. Переважно до шляхетського стану зараховували міських урядників. Жителі міст мали право обирати своїх представників делегатами до Трибуналу Великого князівства Литовського, асесорського суду, відправляли своїх послів на зустрічі з вищим керівництвом князівства і самим великим князем, на сейми і сеймики тощо.

До категорії міщан деколи потрапляли і ті жителі, які проживали в приватновласницьких «юридиках», в замках і маєтностях духовних. Такі маєтності, які знаходились в межах міста чи його передмісті, разом з їх жителями вилучались з підпорядкування загальноміського уряду і переходили в юрисдикцію власників замків та їхніх судів. Однак, вони змушені були сплачувати загальноміські податки, тому і вважали себе міщанами.

Ситуація з жителями півдня Великого князівства Литовського була досить складною. Урядові структури не могли належним чином забезпечити південний кордон захистом від набігів татар, які спустошували міста, містечка і села, гнали до Кримського ханства тисячі полонених бранців.

Волинь, Брацлавщина, Київщина протягом XVI ст. майже щороку зазнавали набігів кримчаків. Михалон Литвин, з захопленням описуючи Київ, при цьому зазначає: «При всіх перевагах цього міста є й певні незручності. Мешканці не убезпечені від татар, які порушують кордони, хоча й не пробують захопити місто» [15, с. 69]. Саме тут, у прикордонних містах Каневі, Черкасах, Брацлаві, Вінниці, почали концентруватись козаки, які мужньо стримували набіги татар і успішно вели з ними боротьбу.

Набіги войовничого сусіда приводила до масовий втеч селян з південного регіону. Саме за рахунок біглих селян почали поповнюватись міста, які були віддалені від небезпечних районів. Тому хто втік від господарів, рятуючи своє життя, було дуже нелегко прижитись на новому місці у містах. Бувші власники їх активно розшукували і інколи повертали назад до себе. Але ті, кому вдалось не бути схопленим, хто зумів прожити у місті більше десяти років, ставав повноправним громадянином міста. Про це свідчить лист Сигізмунда I Старого, датований 1525 роком, до луцького старости з «вимогою не дозволяти шляхті виводити з міста тих, кого вони розшукали, якщо розшукуваний осів у місті і прожив у ньому більше десяти років» [43, с. 150].

Замкам у прикордонних містах приділялась велика увага і на князівських намісників покладалась надія в належному утриманні таких замків-фортець. Великі князі постійно нагадували їм про пильність та готовність до оборони. Так, в листі великого князя Сигізмунда до Андрія Пронського під час його призначення в замок Черкас було вказано, щоб він вірно і справедливо служив, з пильністю і турботою доглядав замок, який можна було б в любий момент використати проти ворога. В доброму стані тримати замок Канева закликав великий литовський князь і пана Никифора Бобоеда, під час його призначення державцем-намісником цього замку. Для зміцнення південних кордонів державцям-намісникам дозволялось будувати нові міста-замки, або відбудовувати зруйновані. При цьому держава брала на себе зобов'язання повернути кошти власнику будівництва [60, с. 66].

Іноді міста могли чисельно збільшуватись в силу певних соціально-економічних та політичних процесів, які відбувались у Великому князівстві Литовському під час втілення в життя реформ 1564-1566 рр. Таке зростання було властиве містам, які отримували вищий статус у адміністративно-державній структурі Литви. Так, коли місто Луцьк отримало статус повітового центру і могло збирати на повітовий сеймик всю шляхту воєводства, то в місті відбувся житловий бум – активно почалось придбання в Луцьку садиб і дворів шляхетським станом. Робилось це для того, щоб шляхтичі мали кращі зручності для проживання у Луцьку під час їхнього приїзду на зібрання сеймиків.

Актові книги зафіксували, що відразу ж після реформ 1564-1566 рр. було укладено 57 угод купівлі-продажу різних житлових будинків у Луцьку. В подальші роки такі угоди кількісно зростали. Як правило куплені будинки і «пляци» ставали власністю тих шляхтичів, які переселялись у Луцьк, бо займали відповідні посади в гродському уряді, земському суді. Це були відомі у князівстві особи, які відігравали важливу роль у житті не лише Луцька, а й повіту та регіону. Ірина Ворончук зазначає, що «вже на середину XVI ст. в Луцьку було щонайменше 84 шляхетські двори. Тож значна частина ґрунтів у Луцьку як головному місті воєводства зосереджувалася в шляхетських і магнатських руках. Шляхта, яка не мала власних будинків, часто наймала приміщення у міщан, подеколи тримаючи там своїх слуг і челядь» [58, с. 321].

Проаналізувавши наявні документи І. Ворончук з'ясувала кількість людей, які могли проживати в міщанській родині. При цьому вона зазначає, що при з'ясуванні чисельності однієї сім'ї треба брати до уваги і міську родину, і міський дим. Родина була кількісно менша за дим. «Міщанську родину не можна ототожнювати з димом, їхні параметри не збігалися, - пише І. Ворончук. - Дим був значно більшим за родину, оскільки охоплював не лише біологічну родину господаря, а й домашніх слуг, помічників та челядь,

тобто ціле домогосподарство з усіма його домочадцями, які подеколи теж мали власні сім'ї» [58, с. 324].

Для прикладу вона наводить міщанську волинську родину, яка містила більше 6 осіб. Враховуючи те, що міський дим містив не одну сім'ю-родину, то дим міг містити більше 9 осіб. «До цього числа слід додати слуг, челядь, підмайстрів, учнів, коморників та підсусідків, - пише дослідниця, - які брали безпосередню участь в організації та функціонуванні внутрішнього життя міського домогосподарства» [58, с. 323].

На чисельність міської родини впливала й соціальна структура міста, яке складалось з багатого патриціату, заможних ремісників та купців, незаможного прошарку. Майнове розшарування між ними було досить значним, тому і їх родини були різними по чисельності. До складу міщанської родини входили інколи і ті, які не були кровно пов'язані з нею – коморники, «товариши», підсусідки, учні, слуги, челядь. Кожна з цих категорій міського населення мала свої функціональні обов'язки і без них не могла обійтись ні одна заможна родина. «Тож здебільшого міщанська родина за своєю структурою становила родину-домогосподарство, - твердить І. Ворончук, - головними засадами якої були не лише біологічні, а й соціально-економічні чинники» [58, с. 324].

Найбільш чисельною становою групою українського суспільства досліджуваного періоду в Великому князівстві Литовському було селянство. На українських землях Литви воно переважало всі верстви і складало 80% населення (Додаток 7). Їх соціальне, політичне та правове становище залежало від їх статусу, розмірів та характеру повинностей та поборів, які вони змушені були виконувати, території та умов проживання. Селяни, які проживали на українських землях, знаходились в становищі подібному до того, в якому знаходились всі селяни Великого князівства Литовського. Вони залежали від особи короля та великого князя та підпорядковувались державній владі приватним структурам – шляхетським і церковним.

Селяни володіли землею, яка перейшла до них від батьків, або яку вони освоїли важкою працею, або отримали за службу від свого господаря. М. Грушевський зазначає, що становище селян залежало від розвитку шляхетської верстви. «Се були, властиво сказавши, дві сторони одного й того самого історичного процесу, - зазначав вчений, - що підіймав становище шляхти коштом селянства, так що в міру того як ширили ся привілегії шляхетської верстви, меліли горожанські права селянства» [62, с. 107].

Дослідник особливостей землеволодіння і становища селян Волині Я. Шабала поділяє селян на дві групи: «селяни, які мали повні господарства (лан або волоку), тобто тяглі у повному значенні слова і малоземельні селяни, що господарювали на самих обійстях, загородах, без орної землі. Вони зустрічаються під назвами загородники, городники (ті, що мали лише присадибні ділянки), коморники (безземельні селяни, наймити, які жили у хатах (коморах) господарів, на яких працювали)» [111, с. 19]. Дослідник вказує на те, що на Волині така категорія селян була незначною. Так, згідно ревізії Луцького замку 1545 р. «у 30 селах (124 дворища), які належали до замку і ключа Луцького, огородників було лише 3» [10, с. 177; 111, с. 19].

Серед такої категорії, як селяни, дослідники виділяють «челядь невільну», які складали основну масу робочих рук у великокнязівському та шляхетському господарстві і знаходились найнижче в соціальній драбині селян. Челядники були найбільш експлуатованим станом, на них покладалось виконання найрізноманітніших робіт при дворах шляхти Як зазначалось в уставі Сигізмунда I Старого вони повинні були «...дворовими сохами працювали для збільшення пашні і дворів наших».

Однак, не лише обробка землі і вирощування врожаю лежало на плечах челядників – вони виконували і інші роботи. Живучи на великокнязівських землях, в шляхетських та панських господарських дворах, селах вони залучались і до побутових господарських робіт. Вони виконували різні роботи при дворах феодалів-землевласників: працювали на польових

роботах, доглядали худобу в господарських стайнях, жінки пряли і ткали полотно тощо.

Не дивлячись на те, що вони були людьми невільними, не володіли рухомим і нерухомим майном, повністю залежали від своїх господарів, вони все ж таки мали деякі права. М. Любавський стверджує, що це стосувалось нерухомості, вони мали право на «бонду» – «приробки» на землях, які були пустинні, не оброблені. З цих земель вони більшу частину вирощеного забирали собі [87, с. 287].

У великокнязівських та приватних господарствах крім челяді невільної були ще й «тяглі» селяни. До них відносились ті, що виконували «тяглу» службу або панщинні роботи. О. Русина стверджує, що «тягла» служба особливого розмаху набрала у ХУІ ст. Пояснює вона це тим, що різко на зовнішньому ринку зріс попит на сільськогосподарську продукцію. В Литві відбувався активний перехід до товарного виробництва [98, с. 287].

Термін «тяглі люди» досить часто зустрічається в джерелах тих регіонах, які були добре освоєні і займали особливе місце в економічній структурі Великого князівства Литовського. До таких регіонів належала Волинь. Волинські джерела свідчать, що особливо багато тяглих селян було на нивах і дворах волинської шляхти і роботи виконувались ними з використанням своїх підвод та різноманітного реманенту. Крім таких робіт обов'язком тяглих селян, стверджує М. Любавський, була і сплата натурального податку. Своему господарю вони були змушені давати і натуральний податок, який передбачав сплату дякла і мезлеву. Зерновими (житом, пшеницею, вівсом), сіном і дровами вони сплачували дякло, яке в джерелах називається житне, пшеничне, сінне тощо. А податок мезлеву передбачав сплату худобою та їхніми харчовими продуктами. В цей податок входили м'ясо корів, свиней, баранів, кури, молоко та яйця.

Ті тяглі селяни, які сплачували дякло називались «дякольними» і сплачували його по всіх українських землях – Брацлавщині, Волині, Київщині. Надаючи привілеї на маєтності своїй підлеглий шляхті польський

король і великий литовський князь Сигізмунд I Старий вказував на обов'язкове виконання їхніми селянами ними різних служб. Так, у привілеї 1522 р. віленському воєводі Ольбрахту Гаштольду вказувалось, що житнє і вівсяне дякло повинен сплачували тяглий селянин з села Жукіно, що у Київському повіті. Житні і вівсяні дякли підтверджував у своєму привілеї 1525 р. Сигізмунт I Старий і князям Сангушковичам (батькові і сину) надаючи їм маєтності в селах Заледці та Тягочин, що знаходились у Володимирському повіті. Те ж саме великий князь і король приписував у привілеї Крутновичам, брацлавським зем'янам. Він підтверджував їх право власності на Брацлавський замок, так як їхні правові документи згоріли під час нападу на Поділля татар.

Значна частина селян не відробляла тяглої служби, вони виконували інші служби: ходили на толоку, допомагали виконувати своїм односельцям інші служби. А. Блануца з цього приводу зазначає, що М. Любавський припускається такої думки: «вочевидь, іноді кількість тяглих служб перевищувала потреби господарського двору, і тому частина селян звільнялась від неї, а взамін ходила на толоку або сплачувала данину грошима» [43, с. 147].

В Литовській Метриці зустрічаються різні категорії залежних селян. Це селяни, які займались лісовим промислом: бортники, осочники, бобровники, сокольники, ловці. До категорій тих, які займались тваринництвом відносились конюхи, кобильники, свинарі. До тих, що займались двором господарством в джерелах застосовуються назви кухарі, ковалі, столяри, садівники, мельники та багато інших.

Такі назви пов'язані з різними господарськими угіддями, з розвитком різних шляхетських господарств. Переважали серед цих назв данники, яких було найбільше і які платили визначену їх господарями данину. В соціальній структурі суспільства вони стояли дещо вище тяглих селян. Про відмінність цих двох груп документи зазначають таке: «...що ж то люди дякольні тяглі, а не данні..., тяглі і данні...» [43, с. 143].

На данників накладались іноді і інші повинності. Так, у 1498 р. звягельському наміснику Яцьку Мезю був наданий великим князем Лазарко Мошкевич з синами в Овруцькому повіті. Лазарко Мошкевич був у групі данників і потрапив у залежність від намісника тому, що той попросив Олександра Ягеллончика надати йому саме родину Мошкевича. При цьому Яцько Мезь у своєму проханні вказував, що Л. Мошкевич виконує одну службу, яка передбачає «24 відер меду, 2 гроші помірною, подимщина, 3 дні сіна косити, 3 дні жита жати» [43, с. 147].

Деякі джерела свідчать про те, що данники дуже часто змушені були віддавати данину лише натурою. Коли Казимир Ягеллончик дарував якість землі чи залежних людей, то в своїх листах вказував про данину у вигляді прісного меду. Цей вид данини був одним із найбільш популярних для населення українських земель. З часом таку данину почали збирати з данників по всій території Великого князівства Литовського.

Популярною була і данина, яка отримала в документах назву данина «шерстю». Така данина включала в себе лісових звірів – бобрів, куниць, лисиць, білок та іншу звірину. Про такий вид данини свідчить жалування 1505 р. Олександра Ягеллончика пану Дмитру Александровичу, який був намісником житомирським, села Романове. В цьому селі проживало два десятки данних і тяглих, які «дані дей нам з того села дають сорок відер меду прісного, а дванадцять лисиць шерстю» [43, с. 148].

В документах зазначається, що на данників могли накладатись окремо і натуральні даними медом, і лісною звіриною. В 1509 році Сигізмунд I Старий надав привілей Семену Полозовичу овруцькому наміснику в якому підтвердив його права на маєтності в Київському повіті. В привілеї чітко визначалось, що з населених пунктів Гладковичі, Ставок, Гостомль, Котчин брати прибутки «з данинами грошовими і медовими, і куничними, білонними...» [43, с. 148].

Всіх данників, які розраховувались куницями, називали «куничниками», а місця їх проживання та зосередження – «куничними». «А

куничників три, по шість куниць дають двоє з них, а третій кунічник по три куниці» [13, с. 135] - так фіксував назву цих людей опис села Трепсеєва, яке розташовувалось на річці Рось і згадувалось у люстрації кінця XV століття, де міститься опис Київської землі.

Серед непривілейованого соціального стану значною була і група слуг. Це були люди, які займали проміжне місце між селянами і зем'янами шляхтою. Це були вихідці з тяглих заможних, так як несення служби слуг вимагало чималих коштів, бо вони повинні були мати військово спорядження та коня. Були випадки, коли тягли селяни переходили до групи земських слуг. Так, у 1514 році київський слуга Лаврин Станкевич просив великого князя литовського Сигізмунда I Старого, щоб той звільнив його родину, батька та братів від служби тяглової і перевів їх в розряд служби земської. При цьому він зазначав, що «вони дей люди заможні, можуть нам службу земське нести». Великий князь їм відповів так: «І ми на його чолобиття т е вчинили, того його батька Станка і його брата Янка і Мартина з тих трьох служб тяглих визволили і ті дякла і всі податки, що нам і нашим урядникам давали, йому відпустили..., а вони мають нам с того службу земську заступити в трьох зброях, а коні повинні мати добрі і зброї, і броні так достатньо, як і іншим підданам нашим – шляхті розказали єсмо до служби нашої достатньо мати» [13, с. 239].

В 1525 році з таким же проханням до великого князя литовського звернулися Сташко Юшкович, Сташко Римкович та Юрага, які були городенськими конюхами. Вони нагадували Сигізмунду I Старому, що у них є привілей, виданий ще Олександром Ягеллончиком, згідно якого вони були звільнені від сплати дякла і не повинні були відбувати тяглову службу. Великий князь литовський позитивно вирішив їх прохання і прийняв таке рішення: «не мають вони тяглої служби служити і дякла давати, лише мають нам конем служити за велінням і листом брата нашого короля» [43, с. 148].

У 1526 році підтвердження великого литовського князя отримав і тяглий селянин Бель Єсмонтович з сином. Сигізмунд I Старий писав, що

вони звільняються від «служби двірної тяглої і від підвод, і від дякла, і від толок» та повинні «служити службою служебною конем» [43, с. 148].

Така практика інколи приводила до того, що після підтвердження прохання тяглих селян великим князем вони отримували право на земську службу. З часом їх спадкоємці могли перейти до категорії зем'ян-шляхти і могли отримати шляхетський титул. М. Любавський з цього приводу писав: «слуги в селянських рядах займали вищу сходинку і в економічному, і в юридичному відношенні, місце, близьке до боярства» [87, с. 276].

В житті були не лише випадки, коли тяглий селянин переходив до вищої категорії. Часто спостерігалось зворотнє – ті, що належали до вищих груп селян змушені були ставати тяглими селянами, нести тяглу службу. Вони робили це в силу обставин, які склались. Селянин, який не справлявся з обов'язками своєї соціальної групи, переходив у групу селян, які повинні були виконувати тяглу службу. Слід зазначити, що відмінність між такими групами, межа між ними була, в певній мірі, умовною.

Дуже умовним був і соціальний поділ селян на «похожих», які були особисто вільними, могли покидати місце свого проживання і своїх господарів і «непохожих» – селян прикріплених до свого наділу (Додаток 9). Друга категорія «непохожі» також мала право покидати господаря, в якого вони працювали. Робилось це тоді, коли вони находили людину, яка могла їх замінити і давала згоду виконувати за них певні служби, платити за них фінансові та натуральні податки. «Непохожий» селянин міг покинути свого господаря, піти на нове місце проживання і тоді, коли продавав свій ґрунт, землю, яка належала йому.

«Похожі» селяни інколи втрачали своє право на вільний перехід. Відбувалось це тоді, коли вони просиділи на одному місці, в одного господаря більше 10 років і не використали своє право на перехід на інше місце. Така ситуація позбавляла їх можливості вільного переходу.

Про відсутність чіткої межі міф «похожими» і «непохожими» свідчить і те, що господарі могли продавати, як першу категорію селян, так і другу. При

цьому права цих категорій – переходити, чи не переходили переходили до нового господаря. Про це свідчить факт, який відбувся в 1539 р., коли пан Миколай Петрович «продав семи за причиною чоловіка свого Ромейка Лавриновича непохожого, котрий же мені дістався від пана Миколая Бутковича хорунжого, і при ньому ще трьох чоловік вільних на тієї ж землі прихожих на того ж пана Миколая Бутковича» [43, с. 148].

Селяни українських земель проживали у волостях, які були значними територіальними структурами, своєрідними соціальними осередками сільського населення. Вони знаходились у підпорядкуванні урядовців великого князя литовського, але при цьому являли собою своєрідний осередок місцевого самоврядування на чолі з виборними представниками волості. В цілому, залежачи від свого сюзерена, їм вдавалось здійснювати певне управління волосною громадою.

Території українських волостей постійно змінювались. Це було пов'язано з тим, що певну частину волосної землі міг захопити більш могутніший феодал, землю волості могли великокнязівським привілеєм комусь подарувати у приватну власність, частина землі могла відійти від волості до міста чи містечка, волосні землі могли бути і поруйновані під час набігів кримських татар. Кількість сіл, селищ, дворич, які входили до складу волості були різними – від 20 до 70. Територіально розмір волості охоплював від 40 до 400 км². Так, Норинська волость мала 40 км², Черняхівська – 50, Ходорківська – 69, Любецька – 287, Олевська – близько 400 км² [67, с. 168]

Деякі волості з часом ставали територіально ще більшими і переростали у повіти. Іншою еволюційною тенденцією волостей було те, що з часом вони з великокнязівських перетворювались у приватні, або ставали землями тимчасового умовного тримання. Це яскраво проявилось на Волині, де у волостях відбувалось обмеження прав, якими володіли обрані уряди місцевого сільського населення. На Київщині ж волосне самоврядування, не дивлячись на еволюції волостей, зберігалось. Особливо це спостерігалось на

кордонах з Білорусією де селянська громада волості, користувалась внутрішніми і зовнішніми повноваженнями.

На чолі волості стояв староста. В джерелах він фігурує як «старець», «сотник». Обирався від складом населення волості, «мужами», «людьми», «волощанами» на загальному зібранні весною щороку. Стати старостами могли лише поважні і авторитетні у волості громадяни «люди добрые, а годные, кого волость усочет, и которые б за людми стояли, и правду чинили» [67, с. 168]. Старости (старці) займали певне місце в системі самоуправління. Про це свідчить те, що у посланнях великого литовського князя, які приходили на волость, «їхні імена стояли на першому, або ж на другому після намісника місці» [65, с. 3].

Для проведення виборів старця великокнязівські урядники з XVI ст. почали брати з волості певну плату. «Великокнязівські намісники, щоправда прагнули посилити свій вплив на волость шляхом нав'язування своїх ставленників на роль волосних старців, - зазначає А. Гурбик, - а з початку XVI ст. введенням плати з волості при виборах останніх та непомірним збільшенням таких виплат» [65, с. 3]. Робилось це для того, щоб з одного боку нав'язати волосній громаді своїх кандидатів, обмежити їх демократичні права, а з другого отримати додаткові кошти з процедури виборів. Джерела описують це так: «как межи себе по весне собравшия з мужми посол, котрого межи себе старца уставити хочем... наместник берет на нас 5 коп грошей, а на воеводу другую 5 коп» [67, с. 169]. Уже в 1560 році волосна управа зазначала старосту волості, як людину, яку рекомендує громада волості, але його призначає великокнязівський урядовець.

Всі важливі питання життя волості вирішувались на вічах, які збирав староста. На вічах, які проводились у традиційних місцях, повинні були бути всі голови господарств, іноді жінки та діти. Інколи, для вирішення дуже важливих питань скликались віча декількох волостей, які були кількісно більшими, ніж звичайні волосні зібрання. Такі зібрання селян волості називались копою. Для XVI ст. вони були характерні Волині. В одному з

документів зазначається, що у Луцькому повіті де «водлуг давного звичаю и права посполитого люди волостей разных купу збирали». На них жителі волості колективно вирішували суми виплати податків, розподіл громадських коштів, розмежовували земельні ділянки, вирішували складні суперечливі питання, розслідували випадки, пов'язані з криміналом та судили винних [65, с. 3].

Староста мав і певні повноваження, які дозволяли йому вирішувати деякі справи самостійно. Це були, як правило, нескладні судові справи: визначення межі земельних володінь, родинні суперечки і майнові конфлікти тощо. Для вирішення таких справ староста міг залучати знаних у волості жителів – «людей добрих».

До обов'язків старости входило дотримання порядку у волості, зв'язки з іншими волостями, з представниками влади, сусідніми феодалами. При нагальній потребі вони могли навіть звертатись до великого князя литовського і вирішувати питання, які мали відношення до інтересів людей волості. З цього приводу Сигізмунд II Август зазначав: «Приходили до нас подданные наши люди волостные того замку нашего Любецкого старец Пронко Занкович, а Иван, биючи нам челом, сам от себя и от всей волости Любецкой» [67, с. 169]. Депутація селян на чолі з старостою тоді досягла свого успіху і великий князь звільнив жителів його волості від надмірних податей: «...на челобитие их и смотря на то , что они мешкают на небезпечной Украине» [67, с. 170]. Апеляції селян, які проживали на великокнязівських землях, в XVI ст. особливо поживались. Для вирішення їх питань при судах вищої інстанції запроваджувались посади референдарів, які повинні були розглядати скарги селян [51].

Сільські старости збирали і зберігали всі відомості про життя у волості і вразі приїзду великокнязівських чиновників повинні були ці відомості подавати приїжджим. Подавали вони такі відомості і під час ревізії замків. Такі відомості скріплювались підписом та печаткою волосного старости.

Серед функцій діяльності сільського старости важливе місце посідав збір коштів на потреби волосної громади. Розмір таких коштів, терміни їх збору і витрати обговорювались волосною громадою і лише потім затверджувались верховною державною владою. Староста з'ясовував можливості податкової ситуації у волості, старався їх врегулювати. Він відповідав за збір податків по всій волості, і з кожного селянина, які потім особисто відправляв до великокнязівського скарбу. При вирішенні фінансових питань староста також мав певні права: «проводив збір загальних коштів на спільні «потреби волосні», зберігав та за порадою «мужів добрих» розпоряджався волосним скарбом» [65, с. 4].

З середини XVI ст. переважна більшість волостей українських земель стає власністю багатих людей – магнатів та шляхти. У зв'язку з цим було дуже сильно обмежено волосне самоуправління: права старост-старців та компетенції волосних урядів. А. Гурбик зазначає, що у другій половині XVI ст. на Волині була лише Смідинська волость, одна з небагатьох, великокнязівських волостей, яка знаходилась при Володимирському замку і зберігала ще волосне самоуправління на чолі зі старостою» [65, с. 4].

В волостях діяли і волосні суди. У великокнязівських володіннях діяли суди намісників, а доменіальні суди були в приватних володіннях. В їх функції входило вирішувати конфліктні питання внутрішнього життя сільської громади.

До земельного фонду волостей входила власне земля, яка належала певним селянським родинам і незаймані, неосвоєні земельні ділянки. Вони могли бути займаними лише постійними жителями волості, які повинні були їх належним чином використовувати та сплачувати за них податки. Селяни та старости оберігали свою територіальну власність, не допускали, щоб хтось захоплював їхні ділянки.

Кожна волость вважалась податковою одиницею. Державні податківці (фіскали) розміри податків та форми їх здачі визначали з волосними урядами. Всі хто проживав у волості брали на себе зобов'язання дотримуватись їх

чіткого виконання. Визначену загальну суму податків з волості розподіляли серед окремих селищ і сіл, а ті в свою чергу розподіляли їх серед окремих господарств селян, серед димів, дворищ, служб.

Платити податок жителі волості повинні були і за тих, чиї землі запустили, бо селяни перейшли в іншу волость, чи втекли, чи їх господарство було розорене набігами татар. Про це говориться у грамоті великого князя литовського Олександра за 1500 рік: «А которые у вас будутъ земли пустовские або люди голтяйные, абы по себе раскинули, на большого большей, а на меншого меньшей, как здавна бывало, абы ни один грош дани наше у вас не остал» [67, с. 170].

В механізмі виконання повинностей селянами волостей можна виділити такі етапи. В XIV – першій половині XV ст. селяни самі збирали данину і через старост відправляли її до великокнязівського скарбниці. Уже з другої половини XV – на початку XVI ст. у волості були відправлені великокнязівські писарі, які повинні були контролювати збір податків. Така політика привела до того, що і місцеві урядовці – старости та намісники прагнули отримати дозвіл на в'їзд на території волостей, виборювали собі право збору податків. Селяни рішуче виступали проти таких в'їздів на їх території, писали скарги, посиляли своїх послів до великокнязівського двору.

Селяни приватновласницьких волостей скаржились у таких випадках управителям місцевої шляхти, або, якщо це були церковні землі, то ієрархам церкви, які володіли волостю. Саме таким способом у середині XVI ст. відстоювали свої права «подданные киевские волости Тетеровское – Воробьевцы, Облетковцы, Унинцы, Коленцы, Зарудчане а Мигалки». Тому митрополит Київський і всієї Русі «на чолем битие их... у объезду до них наместнику своему сохвейскому въезджат и на полюде в каждый год заборонил» [67, с. 170].

Серед податків, які повинні були віддавати селяни волостей, була натуральна данина. Українські селяни півночі Чернігівщини, Київщини, північно-східної Волині платили таку данину медом, хутром бобрів, куниць,

лисиць, воском, рибою, худобою. Платили вони данину і зерном, і сіном, яка в джерелах називається «дяклом». Для збору такого натурального оброку грамотою Сигізмунда I Старого в 1529 р. були створені уряди городничих. Такі уряди були зафіксовані у Кременці, Володимирі, Києві, Луцьку та інших містах. До натуральних податків відносились «житниця» (сплата зерном), «мезлва» (сплата худобою і яйцями), податок рибою, сіллю, вугіллям.

З другої половини XV ст. натуральна оплата почала замінятись грошовою. Про «грошову дань» згадує документ, в якому зазначається, що жителі Київщини Заушської волості на початку XVI ст. сплачували грошовий податок «водле давного звичаю», тобто, як було в XV ст. Великокнязівська грамота 1500 р. вимагала замінити натуральні виплати грошовими: «за бобра чорного - по копе грошей, а за карого бобра - по сороку грошей, а за куницю по шести грошей, где не будет шерстью» [67, с. 171]. Замість меду пропонувалось: «за встав меду пресного – по 4 рубли грошей, а за колоду – по 2 копе грошей», а також «за 1 яловицю – 30 грошей, за 1 курку і 10 яець – 1 гріш».

До грошової данини відносились і подимщина (збір з кожної хати), «воловщина» (податок з робочої худоби). Сплачували селяни і «підводне», якщо не могли надати коней та підводи. О. Грушевський зазначає, що підводна повинність («выстатчатъ подводы») складалась з двох частин: «Одна – собственно дача подводъ съ людьми подъ гонцовъ, их поклажу либо под артиллерійській обозі. Другая: приємъ приежающихъ и дача имъ всего неодоимаго, какъ съестныхъ припасовъ, такъ и прочаго нужнаго для пути» [60, с. 219]. Виконувалась така повинність протягом тижня.

До грошового податку відносились і сребщизна (сплата сріблом татарам), яка іноді відмінювалась. Так, Казимір IV Ягеллончик у 1457 і 1492 рр. звільняв селян від сплати сребрянщини, а в 1507 р. Віленський сейм відновив тарифи за сребрянщину: «с воловое сохи – по 6 грошей, а с коньское сохи – по 3 гроши, а хто землю держить под собою, а волон и клячь не маеть, а з земли поживу маеть, тот однак 3 гроши маеть дати» [67, с. 171]. З

часом середрянщина була замінена поголовним податком. Для селян Володимирського та Луцького повітів Волині встановлювались такі норми: «с каждого человека простого вольного и невольного, и з жоны, и з детей их, с каждое души по грошу» [67, с. 172].

Окремий податок «ординщину» сплачували селяни подніпровських волостей. Цю данину татарам (татарщину) сплачували на Волині ще з 80-х років XIII ст., а в кінці XV вона сплачувалась, як великокнязівські подарунки для правителів Кримської та Волжської орд і називалась вона не «татарщина», а «ординщина».

Виконуючи загальнодержавні повинності селяни волостей змушені були сплачувати ще й данину місцевим державцям і намісникам: «полюддя» (за приїзд до них місцевих правителів), «роботизни» (праця на користь місцевих власників). Підтвердження цьому є запис у документі 1545 р., де вказано, що «замок Овруцький людми господарскими, мещанами и волощанами, и людми князьскими, панскими и боярскими роблений» [67, с. 172]. Для розбудови Брацлавського замку залучались різні категорії залежних селян: «з волості Луцької півтораста чоловік, а з волості Володимирської сто чоловік» [67, с. 172].

Для селян волостей визначались Овруцький, Кременецький, Вінницький та інші замки, які за ними закріплювались і які вони повинні були постійно ремонтувати і укріплювати у зв'язку з їх прикордонним розташуванням та надійно охороняти, несучи сторожову службу. Так, в Овруцькому замку в 1545 р. зазначалось, що: «сторожу день у ворот замковых стерегут по человеку по тыжню и з сел и з места подданные господарские и некоторые и Землянские» [67, с. 172]. Поява замків сприяла швидкому збільшенню кількості селян, які концентрувались біля них. Так, при Брацлавському замку і навколо нього з'явилося багато людей: «людей при замку в остроже землян, мещан и волощан было домов всех семьсот и тридцать» [67, с. 172].

Сторожова служба повинна була відбуватись селянами через постійні татарські набіги, які приводили до зменшення кількості населення і зміни його соціальної структури. Люди потрапляли в полон, в результаті чого з'явилося багато «пустовщин». В кінці XV ст. татари погнали в полон близько 200 тисяч осіб, а в XVI ст. 350 тисяч (Додаток 2).

Уряд Литви докладав чимало зусиль, щоб зупинити ці татарські набіги, але вони не приносили результату. Обороняти свої території, свої поселення, своє життя взялось населення південних регіонів. Спочатку вони створювали озброєні загони з місцевих жителів, а з часом з цих загонів виросла сила, яка сміливо і рішуче взялась за оборону своєї території, стала на захист українських земель. Ця сила отримала в історії України назву – українське козацтво.

У досліджуваній період у волостях зародились нові територіально-суспільні структури – дворища. Як правило це були поєднані родинними зв'язками колективи, які «на одном хлебе сядят», тобто спільно освоювали і обробляли землю. Члени дворищ, великі і малі споріднені сім'ї, зберігали і примножували суспільно-родинну єдність, вели єдине господарство, дотримувались ідеологічної єдності. В них була спільна земля, колективна власність на майно, спільне право на вироблену продукцію, спільна взаємодопомога.

З часом дворища виробили своє своєрідне самоуправління, свої збори з виборним головою, спільний релігійний культ, спільні кладовища, спільну назву. Це були досить складні соціально-економічні осередки, які мали певну адміністративну та господарську самостійність. Інколи пани мали у своїй власності не одне, а декілька дворищ і використовували їх під час куплі-продажу, заставної власності. Так, у ревізії Луцького замку 1545 р. зазначалось, що «князь Костеньтинъ выпросил село над Стыром, Разничи, а три дворища в Рудникохъ, а в Кольку три дворища», в с. Боречів двома дворищами володів Богдан Семашко [10, с. 183, 187].

Дворища видозмінювались, економічно розвивались і відокремлювались від основного дворища у зв'язку зі збільшенням його членів. Це приводило до появи нових, з новими назвами дворищ. Тому деякі дворища мали одну назву, а селяни, які в ньому проживали носили зовсім іншу родинну назву. Деякі дворища не витримували такої еволюції і розпадались. Про такі дворища йдеться в грамоті 1472 р., яка була видана пану Є. Нешевичу. Йому дозволялось «у запустілі дворища на Поділля заселяти селянами з інших волостей» [67, с. 175].

В кінці XV – початку XVI ст зростала кількість дворищ. Появляються цілі села, які склались з різних дворищ. Про це свідчать грамоти, надані шляхті на право володіння ними. Так, дяк М. Калусовський отримав у 1495 р. від великого князя Олександра три дворища в с. Вербичному Володимирського повіту. Йому передавалась земля, майно і повинності. Два дворища в Луцькому повіті в 1498 р. отримав землянин Олизар Петрашкович.

Освоюючи і колонізуючи землі дворища з часом втрачали родинні зв'язки і почали керуватись економічними інтересами. Це приводило до появи своєрідної асоціації, яка територіально об'єднувала окремі економічні осередки не пов'язані родинними почуттями. Такі об'єднання дворищ існували на принципах сусідства.

Заявились села у складі яких перебувало декілька дворищ. Так, до складу волинського села Навоз входили дворища Попович, Осавчин, Пархомович, Лук'янович, Зосимович та інших. А село Кречевич складалось з дворищ Микулич, Глушкович, Нестанович, Борщевич. Як правило дворища, які ставали частиною села, переймали його назву. Було і навпаки – назва найбільшого і найдавнішого дворища ставала назвою села. На Поліссі село «Плешиці було сформовано з одного великого дворища Плешиці з 29 невеликих сімей» [67, с. 176].

В документах іноді назви «село» і «дворище» ототожнювались. Відома грамота 1427 р. князя Вітовта, в якій «дворище Ярополково» називається «селищем». Зустрічаються і подвійні назви сіл і дворищ: села «Милковичи-

Янковичи», «Милковичи-Пашковичи», «дворище Омельянович-Кохнович». Це пояснюється тим, що відбувалась заміна одного роду іншим, або різні роди спільно заселяли одну територію.

Розміри дворич на території українських земель були різними. На Волині, наприклад, садиба дворища розташовувалась на території 1 га. І на ній розташовувалось 6-8 димів. Це були великі дворища, бо інші займали значно менші території з 2-4 димами. У великих дворищах могло проживати до 100 осіб [58, с. 221]. Кожне дворище мало досить значні земельні володіння – від десяти до сотні гектарів. Громада села була своєрідним господарсько-економічним не лише з поселеннями, але і з землями і угіддями, які селяни освоїли навколо дворища. Про це свідчить документ луцької замкової книги від 15 грудня 1560 р., в якому зазначалось про продаж доньками Богдана Ледуховського третину маєтку Баєва, а значну частину – 2/3 віддали під заставу Василю Гулевичу «з двором, з пашнею дворною, з людми и з их работами, и з чиншами грошовыми и овсяными, и зо всякими платы и пошлинами их, с полми и сіножатями, з гаи и запусты, з дубровами и хворощами, з ставы и ставищами, з млыны и млынищами и з их вымелками, з рудами, з болоты... и зо всеми пожитками» [14, с. 163].

За підрахунками Ірини Ворончук «землеволодіння одного дворища в с. Підгайцях Луцького повіту у 1528 р. охоплювало 80,28 га, з них 59,72 га припадало на орні землі. Нероновське дворище Луцького староства у 1552 р. мало 635,4 га рільної землі, півдворищне господарство в с. Смиківі Луцького повіту в 1584 р. – 47,7 га, а в с. Пісках у 1587 р. – 119,4 га ріллі» [58, с. 218].

Сільські поселення були по кількості дворич різними – від кількох одиниць до десятків. Матеріали ревізії Луцького замку наводять такі дані: у с. Підгайці було 6 дворич, у Колках –8, у Радомишлі –12, у Чернечгородку з присілком Моневиці нараховувалося 21 дворище [10, с. 175-177].

Розмір дворич та їх устрій були різними. На Волині одне дворище в середньому складалось з 4-5 невеликих селянських сімей. У сімейному складі

дворищ могло нараховуватись декілька поколінь – близьких і далеких. Членами дворищ були діти, брати, дядьки, племінники тощо. В 1542 р. в селі Крайновичі у дворищі проживали люди багатьох поколінь на ім'я Толоконцевича «и з его детьми, братаничами и дядковичы Занца а Мазка, и з их братом Степаном и их детьми и з их родычи» [65, с. 176]. Були і дворища Превалчич, Хомичичі, де проживало одне, або два покоління родичів: батько, сини, брати, дядьки і племінники.

Крім родичів до членів дворищ слід зарахувати також і сторонніх людей, селян, які виконували тимчасові роботи. Вони в документах названі «поплечниками», «приймаками», «спольниками», «потужниками». Як правило вони працювали літом, а осінню, після отримання відповідної плати, їх відпускали. Іноді такі тимчасові селяни ставали повноправними членами родових династій дворищ.

В селянських дворищах господарство за характером було натуральним. Дворища забезпечували себе, необхідними для господарства, знаряддями праці, різноманітним одягом та взуттям, продуктами харчування, предметами домашнього вжитку. Кількість угідь та розміри орної землі були різними у дворищах. Кожен займався своєю справою, існував чіткий і зрозумілий розподіл праці: одні працювали в полі, другі розчищали землю від лісу, треті обслуговували худобу й заготовляли їй сіно, четверті доглядали за порядком в домашньому господарстві. Зіновій Паньків зазначає, що село, яке складалось з дворищ, було об'єднаним, «його жителі колективно розпоряджались результатами своєї праці, так як дворища «сидят на одном хлебе» [94, с. 41]. Однак, з XVI ст. ця традиція була змінена – почався розподіл майна і результатів праці між членами дворища, коли жителі одного взятого дворища «особного хлеба вживають». Крім того, деяким членам сільського дворища дозволялось розширювати свої орні землі за рахунок вільних угідь.

Селянські повинності, які відбували жителі українських дворищ, були схожими з тими, які відробляли селяни волостей – служилі, тягли, податкові,

конюшенні, бобровничі тощо. В 1545 р. опис сіл Луцького замку наголошує на тому, що в селі Козлиничі, було «дворищ служебных пять», в яких проживали «слуги замковые исправляющие службу конную». В цьому ж селі існувала і повинність догляду за королівською стайнею та служба «з возом, сокирою і косою» [14, с. 346].

В XVI ст. система повинностей дворищ була неоднорідною. Одні платили грошима, другі давали натуральну данину, треті змушені були платити і грошима, і натуральною даниною. В Литовській Метриці зафіксовані приклади, в яких зазначалось, що в Луцькому повіті, в селі Козлиничі було 5 «служебних» дворищ, в яких слуги несли кінну службу, були конюхами і доглядали. В 10 данних дворищах селяни були служити «з сокирою, возом та косою». В селі Рудники було з 6 дворищ селяни повинні були возити дерево, допомагати в будівельних роботах, заготовляти сіно. Селяни з 14 дворищ цього ж села «службы никоторое не служат, только железо робят и на замок дают» [10, с. 176, 178].

Важкими для жителів дворищ були і понаднормові побори та відробітки, які стягувались примусово. Про це свідчать скарги селян з Полоної про те, що їх заставляють возити дрова і попіл вище визначеної норми, орати своїми плугами і волами в Заборолі. А селяни Коршева скаржились на те, що в них позабирали волів, коли вони відмовились іти понад повинність орати [14, с. 335-336].

У досліджуваний період відбувається зменшення державних сіл і збільшення приватновласницьких. Про це свідчить ревізія Володимирського замку 1545 р., в якій староста повідомляв, що «которые дворы и села и волости и иншиы пожитки оному замку были – то, деи, все роздано». За його даними за замком залишилася лише Смідинська волость, яка нараховувала близько сто димів [10, с. 187]. І. Ворончук стверджує, що у великокнязівських маєтках лише на Волині нараховувалося 67 сіл, в яких розташовувались 2914 димів. Це становило лише більше 3% селянських

господарств, а понад 96% селянських господарств знаходились у приватній власності шляхти [58, с. 222].

Такою була ситуація і в інших українських регіонах, де крім зростання повинностей у досліджуваний період розпочався процес вилучення земель з підпорядкування селянських територіальних громад, руйнування економічного та соціального життя дворищ. У дворищ забирали землю, угіддя, виводили їх зі складу великокнязівських володінь, передавали їх майно церкві та шляхті.

Якщо в XV ст. великий князь литовський міг передати дворище якомусь шляхтичу, то це робилось не на вічно, а передавалось у тимчасове користування за певну суму. То в XVI ст. така практика зникає – тепер дворища переходять монастирям, духовенству, шляхтичам, згідно жалуваних грамот, навічно. Так, в 1563 р. дворище Медковське Луцького повіту, яке було надано церкві тимчасово, тепер передавалось навічно. У великокнязівській грамоті вказувалось, що «дворище церковное владычества Луцкого названое Медковское... на церковь Луцкую соборную святого Ивана Богослова наданое» [67, с. 178].

Перехід дворищ під юрисдикцію магнатів і церкви привів до їх розпаду. Їх ділили на земельні ділянки, продавали шляхтичам, або ділили між родичами дворищ. В одному із документів вказувалось, що в 1552 р. в Луцькому повіті в селі Радомишль було дворище Нероновське, до якого входило сім димів. З часом це дворище зникло, бо «староста с тых семи дымов взял лепших два... а пять разогнал» [67, с. 179].

Слід зазначити, що непривілейована частина населення селянство, займаючись сільськогосподарським виробництвом, являла собою основу економічного розвитку Великого князівства Литовського. За рахунок нього поповнювалась казна держави, утримувалось військо та державний апарат, тому держава постійно робила спроби піднести продуктивність сільськогосподарського виробництва та збільшити його прибутковість.

В квітні 1557 р. було здійснено реформу, яка отримала назву «Устава на волоки» [102, с. 253], оцінюючи яку М. Грушевський зазначив: «се була ціла економічна революція, де ломили ся всі традиції, руйнували ся давніші форми сільського життя й господарства...» [61, с. 206].

Згідно «Устави на волоки» всі великокнязівські землі повинні були виміряні і поділені на однакові ділянки. Такі ділянки отримали назву волоки і ставали одиницею оподаткування. В залежності від місцевості волока дорівнювала 16,8 – 21,8 га. З найкращих орних земель утворювались великокнязівські фільварки, а решту землі розбивали на волоки і ділили між селянами. Одна волока фільваркової землі дорівнювала семи волокам, якими володіли селяни. Розмір земельної ділянки, сума податків і повинності залежали від станової приналежності особи.

Волока ставала і одиницею оподаткування. М. Грушевський пише, що селяни, яким наділяли волоку повинні були: «платити чинш, давати овес, сіно і стацію, в ріжній великості, в залежності від якості ґрунту, в сумі від 13 до 53 гр. з лану, мали робити два дні на тиждень та ще відбувати додаткові толоки й гвалти та роботу на сіножатях» [62, с. 208]. Тих, хто не сплачував податки, кидали до в'язниці і звільняли лише після виконання всіх податків.

«Устава про волоки» передбачала і умови користування волокою. Управління фільварком здійснював «двірник», а на селі керівництво здійснював війт. Вони слідкували за вимогами, які висувались до господарств згідно «Устави на волоки», контролювали виконання панщини та податків, вирішували господарські сутички. Контролювали їх діяльність ревізори, які жили в селі, були компетентні в сільському господарстві та сповідували християнство. В разі, якщо селянин покидав волоку його розшукували і насильно осаджували на новій, пустій волоці. Таким чином селян прикріплювали до їх наділів, обмежували їх право переходу.

Оцінюючи наслідки «Устави на волоки» З. Паньків вказує на те, що «Проведення земельної реформи зумовило до посилення залежності українських селян, зменшення розмірів їхніх еволюція землекористування в

україні землеволодінь, ліквідації можливості вільно розпоряджатись земельними наділами, що змусило їх мігрувати на вільний південний схід України» [94, с. 52-53].

Викладений в розділі матеріал дає можливість зробити висновок, що розвиток товарно-грошових відносин привів до збільшення кількості міського населення. Міщани займали напівпривілейоване становище в соціальній ієрархії українського населення в складі Великого князівства Литовського. Міста і їх жителі виступали рушіями суспільних та економічних змін, які відбувались у суспільстві. За статусом міста поділяються на великокнязівські, які належали великому литовському князеві та приватні, які належали шляхті та церковним структурам. Як і селяни жителі міст виконували різноманітні повинності та сплачували податки. Лише міста з Магдебурзьким правом знаходились на відносно привілейованому становищі.

Найчисельніша станова група – селяни знаходилась в непривілейованому становищі. Їх соціальне, політичне та правове становище залежало від їх статусу, розміру і характеру повинностей та поборів, території та умов проживання. Вони залежали від особи короля та великого князя та підпорядковувались приватним шляхетським та церковним структурам. Соціально-територіальними осередками, на яких проживали селяни були волость і село. В основі волості були села, а в основі сіл були дворища та дими. В сільських громадах були свої волосні старости, копні суди, які ретельно слідкували за вчасним виконанням селянами податкових зобов'язань, поборів та відробітків.

Розділ III. ІНОЕТНІЧНІ ГРУПИ ТА НАРОДНОСТІ

З часу утворення Великого князівства Литовського на його території проживало багато іноетнічних груп і народностей. Литовська держава була величезним поліетнічним утворенням тогочасної Європи. Народи, які проживали на території Литви, склали частину її соціальної структури та були органічно вплетені в неї. Багато етнічних груп проживало і на українських землях Великого князівства Литовського. Земельна політика великих литовських князів, підтримка шляхетського стану сприяла тому, що на українських землях осіли ті, які переселились сюди з литовських, польських, білоруських, московських земель, території Кримського ханства.

Лише на території Кременця в середині XV ст. проживали особи, які представляли сім національних груп. Т. Яцечко-Блаженко, посилаючись на грамоту великого литовського князя Свидригайла від 9 травня 1438 р, якою він надавав Кременцю магдебурзьке право, зазначає, що це були «русини (українці), ляхи (поляки), німці, волощини (молдавани, румуни), вірмени, жиди й татари» [120, с. 245].

Серед представників національних меншин найбільш чисельною та найбільш привілейованою була єврейська громада. Зазначаючи гоніть і переслідувань у Європі, через нібито «організовану ними епідемію «чорної смерті» (чуми) 1348 р., що стала справжньою катастрофою в житті середньовічної Європи» [98, с. 234], євреї знайшли собі притулок на українських землях Великого князівства Литовського, які їх особливо приваблювали. Михалон Литвин з цього приводу писав таке: «У нашій країні почав збиратися один з народів – іудеї, які сильно розмножилися в усіх містах Волині, Поділля та інших родючих краях; це народ віроломний, хитрий, схильний до наклепництва, він підробляє у нас товари, монети, документи й печатки, на всіх ринках віднімає у християн засоби до життя, обманює та розпускає чутки. Це народ халдейського племені; за свідченням

святого письма, він розбещений, гріховний, віроломний, негідний і підступний» [15, с. 52].

Селились вони у містах, в яких вони могли б успішно існувати. За даними ревізії 1552 р. на Волині вони розселялись у найбільших містах і кількість єврейських поселень коливалась від 30 до 50 будинків. Селились вони і в сільській місцевості. Однак, їх села не приваблювали. Так, серед «трьох київських повітів – Жиомирського, Канівського, Мозирського євреїв проживало близько 1% від кількості всіх жителів» [98, с. 231].

Як правило їх поселеннями були великі міста – Київ, Володимир, Кременець Луцьк. Однак, багато з них проживало і в невеликих містечках. Лише в Кременці згідно люстрації 1545 р. разом з корінним населенням, жили представники інших національних груп, які становили 13% всіх жителів. Євреїв було 67 осіб [99, с. 34]. Проживали вони у 48 єврейських будинках, які розташовувались у центрі Кременця [120, с. 249].

На відміну від інших станових етнічних груп, єврейські поселення розташовувались досить компактно. Як правило це була одна вулиця або цілий окремий район. В містах такі місця зосередження євреїв називались «жидівськими». Проживали вони і в селах, шляхетських маєтностях, де вони орендували землю чи майно, працювали відкупщиками мит.

На тих євреїв, які проживали у містах, поширювався статус жителів міст, вони отримували такі ж права як корінні жителі міст, в які вони прибували. Бували випадки, що вони отримували значно кращі умови існування ніж корінні жителі міст. Наявні великокнязівські привілеї свідчать, що євреї іноді отримували права і привілеї, які їм були дуже вигідні і відрізнялись від тих, які мали інші верстви міста.

Д. Ващук, досліджуючи привілеї якими володіли жителі українських міст, наводить яскраві приклади того, що євреї в цих містах мали особливі привілеї, які були значно більшими від тих, які мали представники інших народностей. На них ще з XIV ст. поширювались Вітовтові привілеї, згідно яких євреї міст Троку, Гродна, Берестя визначали своє правове становище.

Крім великокнязівських привілеїв вони уміли домогтись ще й привілеїв Волинської та Київської уставних грамот, які фіксували норми на їхню користь. На відміну від інших верств населення євреї домоглись значно суворішого покарання за злочини, вчинені проти них. Так, за вбивство єврея відразу ж застосовувалась смертна кара з конфіскацією всього наявного у звинуваченого майна. Якщо ж єврею були нанесені рани чи його побили, то слід було сплачувати штраф на користь великого князя литовського. При цьому розмір штрафу був таким, який передбачався за злочини проти шляхтичів. М. Єпур у своїй розвідці з цього приводу пише таке: «Майже всі великокнязівські привілеї містили кримінально-правові гарантії особистих прав євреїв. Убивство єврея християнином каралось як убивство шляхтича, тобто вбивця карався на смерть з конфіскацією майна» [71, с. 477].

Така привілейованість пояснюється надзвичайним умінням євреїв збирати капітал та пускати його в обіг, надавати кредити тим, хто потребував грошей. М. Любавський, пояснюючи таку ситуацію з євреями, писав: «Цим своїм вмінням євреї і здобули собі заступництво як у господаря, так і у правлячої аристократії. Свої обов'язки перед казною вони, зазвичай, виконували точно та сумлінно, правильно розуміючи свої переваги. Тому і господарі литовські вважали за краще мати єврея корчмаря та митника ніж будь кого іншого» [50, с. 51-52].

Євреї мали право вимагати повернення боргу, всю суму яку вони колись давали для тимчасового користування. Але ніхто не мав права вимагати від них повернення їх боргових зобов'язань.. Ніяких питань тяжби не можна було розглядати з євреями під час їх святкових днів. Категорично заборонялось перешкоджати єврейському богослужінню, наносити шкоду їхнім кладовищам, розорювати їхні могили. Такі дії карались великим штрафом і суворим покаранням.

Євреї дуже уміло використовували надання кредитів не лише шляхті та іншим станам населення, але і самим великим князям литовським. Економічна політика великих князів вимагала великих кредитів, тому вони

звертались до євреїв за допомогою. Звичайно, що така практика фінансових взаємин приводила до того, що господарі Литви повинні були якось віддячувати своїх єврейських позичальників. М. Грушевський зазначає, що протекція для євреїв «була дуже реальна». Князі надавали їм привілеї «створячи для них спеціальну юрисдикцію» та старались «задержати їх в безпосередній залежності від центрального правительства як рентовне джерело державного скарбу» [62, с. 257].

Отримавши від них гроші великі князі давали їм за них великий відсоток, робили пом'якшення для них в податковій політиці. Однією з прибуткових статей єврейства було те, що великі князі наділяли їх правом збирати мито, відкривати корчми, які приносили великі кошти євреям. Зокрема, євреї Левон Іцхакович та Песак Хаймович, які проживали у Кременці, в 1557 році отримали в оренду на 3 роки в сумі 300 кіп грошів горілчані корчми. Договір підписаний з ними передбачав, що вони могли повністю розпоряджатись виготовленою алкогольною продукцією і при цьому платити всього 3 копи грошів кожного року на «замок» [120, с. 248].

Право на збір мита євреям іноді давалось не лише на території українських земель де вони проживали. Їм дозволялось брати на відкуп мита у всіх «українних землях Великого князівства Литовського». Користуючись таким привілеєм Давид Шмерлевич та Айзак Бородавка, які проживали на Волині, в 1566 р. отримали право збирати по 3000 кіп грошів у мирний час та 2000 кіп грошів у період війни з Московією не лише на Волині, а й на інших українських територіях. Через 2 роки той же Айзак Бородавка мав право орендувати митні комори у Луцьку, Володимирі, Кременці, Ковелі, Заслаську і Янушпіллі [74, с. 19].

Дуже часто траплялись випадки, коли євреї надавали в борг значні суми коштів і шляхті. Робилось це все з певними гарантійними можливостями тих, хто отримував позики. За несвоєчасне повернення позики, то позичальник змушений був розраховуватись своїми майновими статками, своєю нерухомістю. Даючи свої кошти великим князям та шляхті

євреї завжди мали значні відсотки від позичених грошей. Грошові можливості державної скарбниці та шляхти, які змушені були платити великі відсотки від позики зменшували їх статки. Однак, у Великому князівстві Литовському склалась така ситуація, що краще за євреїв поповнювати державну скарбницю, статки великих князів та шляхти ніхто не міг. Литовські євреї, які проживали на українських землях, ставали потрібними і необхідними і для такої соціальної групи як пани. Особливо це стосується панів, які займались фінансовою справою і могли «кувати гроші»

Великі князі литовські це чудово розуміли і завжди подавали підтримку підприємливим євреям, брали їх під свій захист, наділяли пільгами, звільняли від деяких поборів. Протекції великих князів євреям приводили до того, що вони, в обхід шляхетських судів, інколи подавали свої справи до великокнязівського суду і отримували судові рішення на свою користь. П.-Р. Магочій зазначає, що єврейським громадам у Литві «жилося навіть краще, ніж їх побратимам у Польщі, оскільки тут їм надали чимало привілеїв, зокрема позбавили податків за землю для храмів та поховань, за право торгівлі, ремісництва й за приватні угіддя» [89, с. 137].

Живучи у розкоші певна частина шляхти не уміла керувати своїми господарствами, тому звертались до тих, хто умів заробляти гроші та керувати орендованою землею і підприємствами – до євреїв. П.-Р. Магочій зазначає, що погодившись на таку співпрацю «євреї у XVI ст. контролювали всю орендну систему й управляли чималою часткою українських земель» [89, с. 139]. Власне те, що євреї ставали посередниками між шляхтичами і селянами, стверджує історик, і привело до укорінення у свідомості селян того, що для них євреї ставали «символом гноблення та експлуатації» [89, с. 139].

Частина євреїв успішно проникали у вищі керівні структури, брали участь у вирішенні державних справ. Так, Аврам Єзофович Ребичкович, який прийняв християнство, став одним із видних діячів Литви. Йому вдалось в часи Олександра Ягеллончика прижитись у великокняжому дворі, стати

членом Панів-Ради та підпорядкувати собі фінансові справи. Він значний час був земським підскарбієм і міг контролювати фінанси Великого князівства Литовського [98, с. 236].

Найбільшим з міських поселень був Ковель, в якому знаходилося 350 будинків; також в місті мешкали 41 коморник, 5 гуменників, 8 підданих духовенства, знаходилося 19 єврейських помешкань та ін. Йому помітно поступалися Вижва (155 осель, 2 єврейські будинки) та Милянвичі, більше схожі на сільське поселення (44 будинки, 8 городників). Величині міст відповідала і їх структура. Ковель складався з вулиць та двох ринків та двох, очевидно, передмість, у Вижві виділено власне міську частину та передмістя Вишівська Воля, а у Милянвичях, найменшому з міст Ковельщини, такі елементи не згадано. Розмірам міст відповідали й розміри ключів [99, с. 178].

Структура опису міських поселень складається з переліків міщан за місцем проживання з вказівкою на належну їм нерухомість, яка й була основою вибирання податків з населення. На 1556 р. практично всі міщани користувалися землею, яку інвентар поділяє на лани (або поле), фільваркові морги та сіножаті, а також вказівки на заняття (присутні в небагатьох випадках) та звільнення від сплати податків. Ковельські міщани володіли в середньому по третині, вижівські – по три чверті, милянвицькі – майже по одному лану на дім-господарство.

Ще одним з показників рівня «місткості» поселень можна вважати наявність та чисельність єврейської громади, яка тяжіла (якщо не повністю була задіяна) до суто міських занять. Так, у Милянвичях громади на цей час не існувало, у Вижві мешкало всього дві єврейські родини (1% міських будинків), а у Ковелі єврейська громада налічувала 23 43 родини, включаючи коморників та убогих, та володіла кількома «руськими» будинками (біля 7%). Сумаріуш прибутків всієї волості у інвентарі досить розлогий при наявності підсумкових даних по кожному населеному пункту. Різноманітні платежі з Ковеля склали 305 кіп 59 грошів, з Вижви – 71 копа 8 грошів, з Милянвичів – 11 кіп 36 грошів [29, с. 354].

Серед представників етнонаціональних груп у структурі українського населення значне місце займали татари, що пояснюється їх безпосереднім сусідством з українськими регіонами Великого князівства Литовського. Появились вони на південних литовських територіях ще у 30-х роках XIV століття. Вимандрували вони з Золотої Орди в якій почались міжусобні війни та конфлікти. Щоб уникнути смертельної небезпеки в Золотій Орді, значна частина татар на чолі татарських ханів втекли на територію Великого князівства Литовського. Причому тікала не лише татарська знать, але й служилі люди, які їй прислуговували.

Великий князь Литовський Вітовт віднісся до появи загонів татар досить спокійно, розраховуючи на їх підтримку у боротьбі з Ягайлом, військами Тевтонського Ордену та зазіханнями на землі Литви московських володарів. Вітовт дозволяв татарам оселятися на південних територіях своєї держави, які були українською степовою зоною. Він роздавав їм землі за прикладом європейських традицій «рицарського права», за що вони повинні були вірою і правдою служити йому, несучи військову службу. На 1340 рік на пограниччі, в південних українських степах Литви нараховувалось уже до 40 тисяч татарських служилих людей-воїнів. Серед осілих татар були і особи привілейованого князівського стану, родини Глинських, Домонтів, Яголдайовичів та інших [110, с. 146]. М. Грушевський пише, що татари почали поселятись на українських землях, ще в часи Ольгерда Гедиміновича, а князь Вітовт лише добре продовжив і удосконалив цей процес [63, с. 90].

Згідно досліджень Б. Черкаса татари з'явилися на Київщині в 1397 р. і визнали владу Вітовта. За це великий литовський князь подарував «екс-хану Золотої Орди Тохтамишу і його людям землі у Черкасах і Каневі» [110, с. 145]. Вони мали відбувати військову службу, а також займатись дипломатичною роботою, брати участь у виїзді до Криму посольств, бути кур'єрами для виконання важливих завдань. Їх спадкоємці в часи черкаського старости О. Дашкевича були звільнені від повинностей на утримання замку та переходили у безпосереднє його підпорядкування. Б. Черкас зазначає, що

таким було село Міхновичі, яке належало татарці Кодишевич, де в татарській громаді налічувалось 10 димів [110, с. 146].

Зосереджувались татари не лише на півдні Литви, знаходились вони і у регіонах, які були віддалені від степу. Значна кількість їх опинилась на Волині, де вони отримували службу. Великий князь Олександр Ягеллончик татарам Ісаку та Легіму Бердейненковичам у 1501 році пожалував дев'ять служб у Красносільському повіті біля Луцька. Щоб вони могли успішно виконувати ці служби він їм в цьому ж повіті подарував три ділянки пустоючої землі [104, с. 87].

Подібне робили і наступники Олександра Ягеллончика. Сигізмунд I Старий, його молодший брат, підтверджував надання свого старшого брата і роздавав нові землі татарам. Так, татарин Малик-Баші-мурза отримав від нього в 1508 р. одного чоловіка і дві «пусті» землі. Великі князі литовські дуже часто звільняли татар від виконання будь яких податків – їм доручалась лише «кінно і збройно» військова служба. Іноді держава брала на себе зобов'язання забезпечити необхідною зброєю та оплатою тих, що несли військову службу. Про це свідчить лист Сигізмунда I Старого від 1507 року татарину Карку, в якому він давав згоду на те, щоб залишити за Карком пільгу його брата Олександра Ягеллончика і звільнити його від мита за торгівлю, якою займався татарин. Пільга ця надавалась тому, що Карк повинен був «служити у зброї на коні» [43, с. 152].

Політику Вітовта продовжували й інші великі князі. Надаючи землі татарам для кочування вони також прагнули використати їх військову потугу в боротьбі зі своїми ворогами. Коли в 1525 р. Сигізмунд I Старий надавав землю поблизу Черкас людям Іслам Гірея, то він ще й послав їм в подарунок кожухи та тканини. Кожухи для того, щоб вони не замерзли зимою, а літом, щоб користувались тканинами. При цьому Сигізмунд I Старий висловлював думку що татарські вершники підтримають його війська у потрібний момент.

Прагнучи заручитись підтримкою татар великі литовські князі, крім подарунків, які вони робили їм у вигляді землі та маєтків, ще й сприяли їм у

такій прибутковій справі як корчмування. Вони брали з них за корчми невеликі побори, сприяли у купівлі нових закладів торгівлі. Так, «корчму вольною» у Києві отримав татарський товмач Васька Солтанович від Сигізмунда I Старого у 1533 році.

Татари, які осідали на українських землях Великого князівства Литовського, в різного роду судових справах зі шляхтою залежали від остаточного рішення по судовій справі великого князя. Про це свідчить те, що в Литовському Статуті 1566 року були окремі розділи присвячені лише татарам. Після прийняття цього Литовського Статуту великий князь Сигізмунд II Август звернувся до урядів Великого князівства Литовського з листом, в якому наказував проводити судочинство над татарами згідно з «артикулами в статуті нововиданому описаними».

Татари служили у складі багатьох військових формувань великої шляхти. У князя К. Острозького в особистій охоронній хоругві татари склали значну частину. Потрапили вони до нього після битв під Луцьком (1508 р.) та Вишнівцем (1512 р.). Після цих битв значній частині полонених татар князь дозволив осісти під Острогом у Зарванському передмісті. При цьому він надав їм право вільно справляти служби, пов'язані з магометанством, допоміг їм збудувати мечеть [113].

Крім відбування військової служби шляхтичам татари змушені були інколи брати участь у вирішенні спірних майнових конфліктів між своїми патронами. Вони здійснювали збройні напади на маєтки ворогів свого патрона, були активними учасниками шляхетських наїздів. Ті, що нападали на маєтки свого сусіда спеціально пускали слух, що в їх загонах є татари, що спричиняло паніку, здійснювало психологічний тиск і наводило страх на оборонців. Це спрацьовувало навіть і тоді, коли татари були відсутні в загонах нападаючих.

Татари поповнювали і чисельний склад війська бояр. На українських землях вони досить часто ставали у бояр служилими військовими людьми. Перебуваючи на службі у шляхти, вони протягом кількох поколінь зливалися

з місцевими представниками привілейованого соціального прошарку, піддавались впливу місцевого життя, отримували за свою службу маєтності, залишались зі своїми родами на обжитих територіях. З часом їм вдавалось стати членами військово-повітової та суспільної корпорації Великого князівства Литовського. Їх можна зустріти на всіх щаблях влади, вони переходили зі стану служилих людей до соціального стану князів та панцирних бояр.

Татари відігравали і значну роль у дипломатичній діяльності великих князів та шляхти, з них формувались кадри для дипломатії. Вони були толмачами (перекладачами), виконували функції гінців, яких посилали в Крим, так як вони добре знали місцевість. Б. Черкас пише, що такі професії ставали іноді спадковими. Він наводить приклад з князем Кузулманом, який дуже часто їздив з посольствами до кримського хана, а потім його замінив молодий син [110, с. 145].

Близьке сусідство з Московщиною сприяло появі на українських землях Великого князівства Литовського і московитів. Це було пов'язано перш за все з постійними московсько-литовськими війнами, які були в кінці XV – першій половині XVI ст. Захоплення Москвою Чернігово-Сіверщини, порубіжних територій Великого князівства Литовського сприяло проникненню на територію українських земель значної кількості населення. О. Русина вказує на те, що політична еміграція з Московії на територію Литви відбувалась і раніше. Ще в середині XV ст., зазначає дослідниця, до Литви перейшов серпуховський і боровський князь Василь Ярославич, який визнав своє підданство Казимиру Ягеллончику і за це отримав від нього Гомель, Мстиславль, Брянськ та Стародуб. Через деякий час до князя з Московії В. Ярославича прибули Семен Оболенський та Федір Басенок, які були в опозиції до Дмитра Шем'яки. Вони привели з собою багато людей і за це В. Ярославич дав їм на кормління Брянськ.

Особливо активно переселялись московити на Сіверщину, де отримували тут великі масиви земель та міста. Цей процес прискорився тоді,

коли у середині XVI ст. на Сіверщині з'явився князь Іван Андрійович Можайський. Великий литовський князь Казимир Ягеллончик дуже щедро наділив його землями: Новгород-Сіверським, Гомелем, Стародубом, Рильськом. З часом син І. Можайського князь Семен Можайський отримав надання на Чернігів.

Московитяни досить швидко почали розселятись і на півдні земель Литви, на українських землях. З початку XVI ст. вони з'являються на Волині. Серед таких переселенців виділялись Бокії-Печихвостські. Їх родовим маєтком став осілок Печихвости, що знаходився у Луцькому повіті. Представник цього московського роду Гаврило займав навіть посаду голови уряду луцького земського судді.

Одночасно з переходами московитів на українські землі Великого князівства Литовського відбувались масові переходи родин князів та шляхти з Литви до Московського царства. Ті, хто переселявся до Московії, втрачали всі свої володіння, які відходили до великокнязівського земельного та майнового фонду. Маєтності емігрантів, їх земельні володіння переходили до рук московського боярства, яке служило великим литовським князям. Так трапилось з власністю князів Масальських, які перейшли на службу до московського царя. Все їх майно було конфісковане і перейшло на «хлібокормління» синам московських бояр.

Московитини, які осідали на українських землях і служили володарям Литовського князівства, збільшували чисельність шляхетсько-боярських родів і органічно зливались з місцевими шляхетськими родами. Ті ж родини московських князів, які втекли сюди по політичним причинам, здебільшого не укорінялись на переселених місцях. Їх перебування тут було епізодичним. Як тільки в Московській державі мінялась політична ситуація, вони відразу ж повертались назад до Московії.

На територію українських земель, зокрема на Волинь та Київщину, переселялись і вихідці з етнічних литовських і білоруських земель. Їх приваблювала земельна політика великих князів литовських, які надавали

маєтності і земельні масиви тим, хто переходив на службу до великого князя. Як приклад можна навести представників шляхетського роду Гарабурдів, які походили з білоруських земель. Вони переселились на територію України, почали активно займатись освоєнням лісових масивів на Волині. Це дало їм можливість відкрити в селах Тейки та Тодоровичі в Луцькому повіті підприємства по виробництву поташу. З часом вони відкрили такі ремісничі майстерні в селах Шпиколоси та Волиця.

Осідали на українських землях і поляки. Кінець XIV ст. ознаменувався зближенням руської спільноти з Польським королівством. Цьому в певній мірі сприяв прийнятий в 1430 р. Єдлінський привілей, який був виданий польським королем та великим князем литовським Ягайлом. Цей акт поширював шляхетські привілеї, які мали польські феодала, і на українські землі в складі Великого князівства Литовського. Згідно його положень привілеї надавались як світським, так і церковним землевласникам українських земель, які зрівнювались в правах і обов'язках з польською шляхтою. Крім того, згідно цього привілею зрівнювався територіальний устрій, судочинство, адміністрація українських земель Литви з подібними державними установами Королівства Польського [70].

Положення Єдлінського привілею сприяли активному переселенню поляків на терени українських земель Великого князівства Литовського, які приваблювали їх давно. Однак, як уже зазначалось вище, ці терени були неспокійними, що було пов'язано з спустошливими набігами татар. В документах часто зустрічаються терміни «спустошене село», «брак людности», «покинута пустош», «запустіла місцевість», які свідчать про наслідки таких набігів. Українські землі Великого князівства Литовського потребували значних збройних сил, які б могли зупинити ці спустошливі набіги татар на ці родючі землі. Литовський уряд це добре усвідомлював, тому роздавав ці землі, на умовах виконання військової служби, дрібній шляхті з Силезії, Мазевії, Малої Польщі.

Селян-підданих на місцях не вистачало, і перед польським шляхтичем, який отримував землю, стояло завдання «скликати людей, звідки зможе». Пошуки людських ресурсів приводило до того, що разом з польським шляхтичем на українських землях з'являвся і польський селянин, який отримував тут привабливі умови поселення. «Військова колонізація» південних територій Литовського князівства, організація самооборони краю сприяла не лише появі тут шляхти та залежних від неї селян. Сюди потягнулись і польські ремісники, торговці.

Польські громади в українських землях були досить чисельними. Н. Яковенко, порівнює ситуацію в українських землях у складі Королівства Польського і Великого князівства Литовського і зазначає, що у Белзькому воєводстві у другій половині XVI ст. серед власників землі було лише 15% шляхетських родин руського походження [114, с. 115]. За її твердженням поява переселенців з Польщі в певній мірі змінювала склад населення українських земель не лише в складі Королівства Польського, але і Великого князівства Литовського. Ці зміни торкалися і боярства, і сільського, і міського населення.

Джерела зафіксували у 1545 р. у Кременці 12 поляків, а в 1565 р. декілька десятків поляків проживали у Луцьку. Це були збіднілі шляхетські роди Польського королівства, які переходили на службу до великих князів литовських. Накопичивши грошей вони могли купити собі землю для осідку в Луцькому, Володимирському та Кременецькому повітах [120, с. 247].

Як і проаналізовані вище інші іноетнічні групи, литовці, білоруси і поляки, які проживали на українських землях укорінювались в них та зливались з основними соціальними групами, які тут проживали.

Джерела фіксують на українських землях і таку етнічну групу як караїми. Поява караїмів, тюрського народу, який проживав у Криму, як і поява татар, тісно пов'язана з діяльністю великого князя Вітовта Кейстуовича. Саме він запросив їх для того, щоб вони посприяли у Великому князівстві Литовському розвитку торгівлі та різного виду ремесел.

Спочатку вони оселились в Троках, бувшій столиці Литви, а згодом почали проникати на південь і осіли в Галичі та Луцьку. З часом джерела вказують на їхнє перебування і інших містах і містечках Великого князівства Литовського. Фіксуються вони і на Волині та Поділлі. Так, в Луцьку у 50-х роках ХУІ ст. перепис населення називає 25 родин караїмів.

На Волині караїми перебували під опікою і контролем великого князя, який надав їм певні привілеї. Такими були указ Вітовта про надання караїмам Луцька земельних володінь та лист Сигізмунда I Старого в 1506 р. луцькому старості про звільнення караїмів від сплати податків. В листі Сигізмунда I Старого вказувалось на те, що староста повинен звільнити караїмів та євреїв-рабиністів від сплати щорічного збору з рабинської та караїмської общин по 12 кіп грошів з кожної [43, с. 153].

Будучи запрошені Вітовтом для сприяння розвитку ремесел і торгівлі, караїми дуже активно займались саме цими видами діяльності. В досліджуваний період луцькі караїми були посередниками у зовнішній торгівлі, сприяли торговельним операціям Великого князівства Литовського з Польщею та іншими країнами. Розвиток торговельних операцій привів караїмів до занять огородництвом та роздрібною торгівлею у містах та селах.

На території Великого князівства Литовського, зокрема українських земель осідали і ті, хто одружувався з українськими жінками та отримували за це землю і маєтності. Тут проживали вихідці з Італії та молдавських князівств. В люстраціях міст, крім перерахованих масових етнічних груп, фіксувались також вірмени, турки, цигани, чехи тощо.

Не дивлячись на таку строкатість етнічного населення міст, Н. Яковенко зазначає, що поселення міського типу, які існували на Волині та Київщині, відзначались відносно однорідним складом населення. У них переважали представники руського елементу: «у Крем'янці – одному з найвідкритіших міських центрів – прибулого люду на середину ХУІ ст. було не більше як 10% (67 євреїв, 12 поляків, 3 німці, 1 чех)¹.

¹ Яковенко Нарис С. 171

Таким чином, матеріали цього розділу свідчать про те, що на українських землях проживали представники інших етнічних груп та народностей, які були складовою частиною станового суспільства Великого князівства Литовського. Вони були активними учасниками демографічних та соціально-станових процесів, які відбувались на українських землях. Появі на українських землях представників іноетнічних груп і народностей сприяла соціальна та економічна політика великих князів литовських, які наділяли прибулих маєтностями та землями, Такі надання були винагородою за службу і вірність литовським князям. Слід зазначити, що разом з прибулими на українські землі багатими представниками інших етносів прибувала і частина їх підданих, залежних від них людей. Визначити точну кількість осілого на Україні пришлого люду дуже важко, так як люстрації (описи) українських земель не дають повної інформації про таку категорію населення. Специфіка джерел передбачала фіксацію, в більшості випадків, представників привілейованого та напівпривілейованого стану суспільства.

ВИСНОВКИ

Викладений у роботі матеріал свідчить про те, що дослідження різних аспектів перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського є актуальним і багатогранним. До таких проблем відноситься і

становий розвиток українського суспільства, особливості різних соціальних груп та іноетнічних груп, які проживали в XV – першій половині XVI ст. на території Київщини, Поділля, Волині та входили до складу Великого князівства Литовського, Руського й Жемантійського. У XV- середині XVI ст. Велике князівство Литовське було великим поліетнічним утворенням Європи, де проживали десятки народів, що були органічно вплетені в соціальну структуру Литовської держави.

Саме в зазначений період спостерігається новий етап у розвитку держави Гедиміновичів, коли правителі держави вибудовували свої відносини з українськими землями. В свою чергу українські землі розвивались в соціокультурному та політико-економічному просторі Великого князівства Литовського. Політика великих князів литовських, їх співпраця з українською елітою сприяла збереженню і розвитку осередків української державності. Важливе місце в українській історії литовської доби займає становлення та розвиток соціальної ієрархії українського суспільства, соціальних груп та станів, його етнічного складу.

Розгляд соціальної структури населення здійснений у роботі переконливо доводить, що українське суспільство було становим і поділялось за своїм статусом, за сукупністю прав і обов'язків на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані верстви.

До привілейованого стану відносились: шляхта – магнати (князі, пани), зем'яни, бояри. Ці групи були неоднорідними і відрізнялись по своєму соціальному та правовому становищу, однак, всі вони пройшли певний шлях становлення та розвитку і зайняли своє місце в історії українських земель. На їх формуванні відбилась зміна суспільно-політичних та соціально-економічних відносин, які відбувались на українських землях у складі Великого князівства Литовського. Обсяг їх прав і привілеїв пояснювався перш за все фактором походження – всі хто народжувався в князівській родині ставали князями. Їх становище залежало і від типу правової та

економічної залежності – чи від великого князя, чи від окремих князів, чи від приватних феодалів.

Шляхетський стан визнавався вищим від міщан і селян. Слово шляхтича ніколи не піддавалось сумніву, за його смерть карали значно суворіше ніж за смерть інших соціальних станів. Шляхтич зберігав особисту незалежність і мав право безконтрольно розпоряджатись підданими і їх майном. Його судили лише станові судову органи, він мав право на герб і печатку і не займався нерицарськими заняттями – торгівлею і ремеслами. Шляхтичі брали участь в управлінні державою, займаючи різноманітні посади в загальнодержавних та місцевих органах влади.

Протягом двохсотлітньої еволюції було остаточно оформлений статус панівного стану, який мав необмежену владу над підданими, недоторканість і мінімальну залежність від державного апарату. Станова структура привілейованого стану регулювалась відповідними законами Великого князівства Литовського та уставними земськими грамотами, в яких поєднувалось їхнє право на землю з особистими правами і привілеями. Уставні грамоти мали виражений характер захисту інтересів шляхти і зовсім не захищали інтереси інших соціальних станів. Завдяки їм лише шляхта використовувала загальноземські, всестанові права.

Починаючи з початку XVст. відбувалась зміна в структурі панівного стану українського суспільства – поступове зближення родової знаті з нижчими прошарками нової генерації – військовослужилими. Зникала різюча відмінність між князями і панами, міняється склад рядового боярства-шляхти, які закріплюють за собою приналежність до вищої верстви «благородних». В шляхетській ієрархічній структурі значне місце посідають господарські зем'яни-шляхта, які вже на початку національно-визвольної боротьби середини XVII ст. становитимуть шляхетську більшість на українських землях.

Окремою привілейованою частиною населення було православне духовенство – «біле» (вищі церковні ієрархи), «чорне» (парафіяльні

священники, ченці). Православними опікувався київський митрополит, який очолював православне духовенство, архієпископи та єпископи, які керували єпархіями. Духовенство мало свою структуру управління, свої суди, своє церковне майно та нерухомість користувалось підтримкою населення. Духовенство було незамкнутою становою групою, на відміну від шляхти. Ряди церковних служителів на українських землях поповнювалися представниками інших станових прошарків та груп.

Юридичне становище духовенства регламентувалось церковно-канонічним правом та державно-правовими актами, у яких були зафіксовані права та обов'язки білого та чорного духовенства, визначалось місце церкви в українському суспільстві. Саме православне духовенство було тією структурою, яке активно чинило опір іноземній асиміляції та покатоличенню українського народу.

До напівпривілейованого стану українського суспільства належали міщани (патриціат, бюргерство, плебс). Міста і їх жителі виступали рушіями суспільних та економічних змін, які відбувались у суспільстві. За статусом міста поділяються на великокнязівські, які належали великому литовському князеві та приватні, які належали шляхті та церковним структурам. Як і селяни жителі міст виконували різноманітні повинності та сплачували податки. Лише міста з Магдебурзьким правом знаходились на відносно привілейованому становищі.

Розвиток товарно-грошових відносин привів до збільшення кількості міського населення. Життя міщан регулювалося Уставними земськими грамотами. Їх отримували не всі землі, а лише певні регіони. На жителів міст поширювались і норми загальнодержавного права. Серед них були Литовські Статути, сеймові конституційні акти, великокнязівські укази і різноманітні загальнодержавні ухвали. Особливості внутрішнього життя міст і містечок регламентувались і окремими нормативно-правовими актами, які приймались адміністрацією міст.

Найбільш чисельною непривілейованою верстою українського населення були селяни, які становили близько 80% всього населення на українських землях. Їх становище залежало від тієї групи в яку вони юридично були закріплені: селяни «похожі» (вільні), «непохожі» (невільні). Від цього залежав їх статус, розмір і характер повинностей, умови проживання. Вони підпорядковувались великому князю, державним структурам та шляхетській і церковній владі. Соціально-територіальними осередками, на яких проживали селяни були волость і село. В основі волості були села, а в основі сіл були дворища та дими. В сільських громадах були свої волосні старости, копні суди, які ретельно слідкували за вчасним виконанням селянами податкових зобов'язань, поборів та відробітків. В досліджуваний період під час проведення аграрної реформи відбувався наступ на селянське землеволодіння, через що селяни змушені були відходити на південний схід України. Частина з них ставали активними членами козацького середовища.

Всі перераховані соціальні стани та групи – шляхта, міщани, селяни були основою загальнодержавних військових сил та місцевих загонів. На них покладався захист територій Великого князівства Литовського під час відбиття нападів чужинців та несення сторожової служби.

Як і в інших містах Великого князівства Литовського у соціально-політичному та економічному розвитку міст помітну роль відігравали іноетнічні групи та народності. Жителями міст та містечок були євреї, татари, вірмени, караїми, поляки, литовці, московитини, білоруси та інші. Вони брали активну участь у демографічних та етнічних процесах, спільно проживали з корінним українським населенням, займались промислами, ремеслом, активно торгували, посідали посади у міських та замкових урядах. Їх активно підтримували великі князі литовські, які надавали їм за заслуги землю та маєтності.

Те, що українські землі увійшли до складу Великого князівства Литовського означало не лише зміну їх політичного підпорядкування, а й те,

що була створена зовсім нова правова система, яка принципово відрізнялась від попередньої. Давньоруські правові традиції, побудовані на засадах Руської правди, звичаєвого права, зазнали змін – модернізувались і почали пристосовуватись до нових реалій часу, до нових суспільно-політичних європейських змін. Уставні земські акти та великокнязівські грамоти, Литовські Статути регулювали суспільні соціально-правові відносини між різними станами суспільства та сприяли функціонуванню інститутів права.

Прийняття Литовських статутів свідчило про початок нової епохи в правовій системі не лише Великого князівства Литовського, але і українських земель. Їх поява була якісно новим явищем у тодішній юриспруденції, вони постійно удосконалювались і не втрачали протягом наступного часу своєї актуальності, а активно використовувались у судовій практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акты Литовской метрики. Т. 1. Вып. 1: 1413-1498 гг. Собраны Ф. Н. Леонтовичем. Издание Императорского Варшавского Университета.

Варшава: Типографія Варшавського учбового округу, 1896. 177 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lytovska_metryka/Akt_Lytovskoi_metryky_Tom_1_Vpusk_1_1413-1498_hh/

2. Акти Волинського воєводства кінця XV-XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Відп. ред. Г. Боряк; Підг. до др.: А. Блануца, Д. Ващук, Д. Вирський (латиномовні документи). Київ, 2014. 154 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Blanutsa_Andrii/Akty_Volynskoho_voievodstva_kint_sia_XVXVI_ct_iz_zibrannia_Perhamentnykh_dokumentiv_Arkhivu_holovnoho.

3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией / сост. И. Григорович. Т. 1: 1340-1506. Санкт-Петербург: В Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1846. 375 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010838>

4. Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд.: В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. Київ: Наукова думка, 1995. 248 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zadorozhnyi_Vasyl/Volynski_hramoty_XVI_st.pdf?

5. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией В. Антоновича и К. Козловского. Киев: Унив. типография, 1868. IX, 163 с. URL: <http://litopys.org.ua/gramvkl/gra.htm>

6. Ізборник. Історія України IX-XVIII. Першоджерела та інтерпретація. URL: <http://litopys.org.ua/>

7. Історія України від найдавніших часів до сьогодення: зб. док. і матеріалів. Київ; Чернівці: Книги-XXI, 2008. 1099 с.

8. Історія України: Хрестоматія. Київ: Наук. думка, 2013. 1056 с.

9. Литовская метрика. Книга записей 5 (1427-1506). Подготовил к печати Эгидиус Банионис. Вильнюс, 1993. 414 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Lytovska_metryka/Lytovskaia_metryka_Knyha_N_0_05_1427-1506.

10. Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. Підготував В. Кравченко. Київ, 2005. 600 с. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Kravchenko_Volodymyr_Mykolaiovych/Lytovskaia_metryka_Knyha_N_561_Revizii_ukrainskykh_zamkiv_1545_roku.pdf

11. Литовська Метрика. Книга № 235 (1547-1549): 20-та Книга судових справ (копія кінця XVI ст.). Підгот. Дмитро Ващук. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. XX, 75 с. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?>

http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0014634

12. Люблінська унія 1569 року: правові акти / Передмова й упорядкування Генрик Літвін. Київ, 2019. 179 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Litwin_Henryk/Liublinska_uniia_1569_roku_Pravovi_akty.pdf

13. Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Раїса Майборода. Київ, 1999. 312 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Maiboroda_Raisa/Liustratsii_korolivschyn_ukrainskykh_zemel_XVI-XVIII_st_materialy_do_reiestru_rukopysnykh_ta_drukova.pdf

14. Луцька замкова книга 1560-1561 рр. / Підготували В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 733 с. URL: <http://forum.genoua.name/viewtopic.php?pid=3615#p3615>

15. Мемуари до історії Південної Русі. Випуск I (XVI ст.): Михайло Литвин, Б. де Віженер, Л. Борецький, Е. Ляссота / За редакцією В. Антоновича. Дніпропетровськ: Січ, 2005. 219 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Antonovych/Memuary_do_istorii_Pivdennoi_Rusi_Vypusk_1_XVI_st/

16. Меховський М. Трактат про дві Сарматії // Мислене древо. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/Tractat2Sarmatiis.html>

17. Переписи війська литовського // URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Переписи_війська_литовського

18. Розов В. Українські грамоти. Том перший: XIУ в. і перша половина ХУ в. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1928. 267 с. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Rozov_Volodymyr/Ukrainski_hramoty_Tom_1_XIV_v_i_persha_polovyna_XV_v/

19. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Kivalov_Serhii/Statuty_Velykoho_kniazivstva_Lytovskoho_Tom_I_Statut_Velykoho_kniazivstva_Lytovskoho_1529_roku/

20. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Muzychenko_PP/Statuty_Velykoho_kniazivstva_Lytovskoho_Tom_II_Statut_Velykoho_kniazivstva_Lytovskoho_1566_roku/

21. Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі. Відп. ред. О. Купчинський. Львів: НТШ, 2011. 1075 с. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Stryikovskiyi_Matsei/Litopys_polskyi_lytovskiyi_zhmudskiyi_i_vsiiei_Rusy.pdf?

22. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. Упоряд. Т. Гошко. Львів: Укр. катол. ун-т, 2011. 688 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hoshko_Tetiana/Khrestomatiiia_z_istorii_Ukrainy_lytovsko-polskoi_doby.pdf?

X X X X X X

23. Антонович Владимир. Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV столетия. Выпуск I. Киев: В университетской типографии, 1878. 156 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=13657>

24. Атаманенко Віктор. Описи латифундій Волинського Полісся другої половини XIV – першої половини XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог: Національний університет «Острозька академія», 2011. Вип. 17. С. 29-46. URL: <https://core.ac.uk/download/12241326.pdf>

25. Атаманенко Віктор. Описи міст Волині середини XVI століття // V Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі». Кам'янець-Подільський, 13–16 вересня 2017 р. Тези доповідей. Київ: Інститут історії України НАН України; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С. 40-43. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013311>

26. Атаманенко В. Документи Литовської Метрики як джерело вивчення еволюції джерел статистичного характеру // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2009. Вип. 17. С. 9-17. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Atamanenko_Viktor/Dokumenty_Lytovskoi_Metryky_ia_k_dzherelo_vyvchennia_evoliutsii_dzherel_statystychnoho_kharakteru.pdf

27. Атаманенко В. Джерела вивчення військового потенціалу володінь князів Острозьких // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Випуск 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5 - 6 липня 2016 року. Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. С. 228-234. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Atamanenko_Viktor/Dzherela_vyvchennia_viiskovoh_o_potentsialu_volodin_kn_Ostrozkykh.pdf?

28. Баранович Олексій. Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч. 1 : Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. Київ, 1930. 155 с. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Baranovych_Oleksii/Zaliudnennia_Ukrainy_pered_Khmelnychchynoiu_Ch_1.pdf?

29. Берковський В. Г. Соціальна та етнічна структура торговців Волині в XVI – першій половині XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 347-360. URL: <https://www.academia.edu/39972473/>

30. Берковський В. До питання про асиміляцію татарського населення Острожчини // Матеріали VII-IX науково-краснознавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» 1996-1998 роки. Остріг, 2000. С. 34-37.

31. Берковський В. Острог – важливий торгівельний центр Волині (XVI – 1 пол. XV II ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Вип. 15. Київ – Донецьк, 2001. С. 43-54.

32. Біднов В. Українська церква // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ: Либідь, 1993. С. 197-222. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Antonovych_Dmytro/Ukrainska_kultura_Kurs_lektsii.pdf?

33. Біле духовенство // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Біле_духовенство

34. Блануца А. Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 3. Київ, 2003. С. 129-138. URL: <http://history.org.ua/JournALL/uacenter/3/8.pdf>

35. Блануца А. Євреї в системі землеволодіння на Волині в другій половині XVI ст. (за матеріалами актових книг Луцького повіту) // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. 2003. 2 (14). С. 25-34.

36. Блануца А. Земельні контракти князів на Волині (друга половина XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до

кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005. С. 173-181.
<http://history.org.ua/JournALL/uacenter/5/7.pdf>

37. Блануца Андрій. Суспільно-політичний та майновий статус князів Чорторийських у XVI ст. // V Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі». Кам'янець-Подільський, 13–16 вересня 2017 р. Тези доповідей. Київ: Інститут історії України НАН України; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С. 44-47. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013311>

38. Блануца А. Пани і шляхта-зем'яни в системі обігу земельних володінь на Волині в другій половині XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Т. 14: На пошану академіка І. Винокура. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. С. 161-178. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Blanutsa_Andrii/Pany_i_shliakhta-zemiany_v_systemi_obihu_zemelnykh_volodin_na_Volyni_v_druhii_polovyni_XVI_st.pdf?

39. Блануца А. Політика земельних надань Сигізмунда II Августа на українських землях Великого князівства Литовського: основні тенденції та джерела дослідження // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 213-232 .

40. Блануца Андрій. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440-1572 рр.): монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. 423 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Blanutsa_Andrii/Zemelna_polityka_Yagelloniv_na_ukrainskykh_terenakh_Velykoho_kniazivstva_Lytovskoho_1440-1572_rr.pdf?

41. Блануца Андрій. Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2007. 248 с.

42. Блануца А., Ващук Д. Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV-XVI ст.) // Український історичний журнал. 2006. № 2. С. 11-23.

43. Блануца А. В. Соціальні групи та стани // Україна і Литва в XIV-XVI століттях: Політико-правові та соціально-економічні аспекти / Відп. ред. В. А. Смолій. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. С. 142-153.

44. Блануца А. В. Шляхетське землеволодіння // Україна і Литва в XIV-XVI століттях: Політико-правові та соціально-економічні аспекти / Відп. ред. В. А. Смолій. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. С. 192-211.

45. Блануца А. Великокнязівська політика земельних надань на українських землях Великого князівства Литовського у другій половині XV ст. (за матеріалами Литовської Метрики) // *Ukraina Lithuanica*. 2009. Т. 1. С. 134. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UkrL_2009_1_13

46. Блануца А. Механізми місцевого управління на українських землях у добу Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі: наук. видання. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2017. Вип. 17. С. 507-530.

47. Блануца А. Українські князівсько-шляхетські роди у соціально-економічному і політичному житті Великого князівства Литовського (друга половина XV-XVI ст.) // Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2020. С. 87-114.

48. Блінова О.У. Господарські зем'яни-шляхти на українських землях у середині XIV – середині XVII ст. // Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса. Том 2 / Ред. кол. Хаджинов І. В. (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. Вип. 13. Т. 2. С. 15-18.

49. Бумблаускас А., Ейдінтас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М. Історія Литви кожному. Перекл. з литов. В. Кулініч. Київ: Балтія-Друк, 2018. 424 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014259>

50. Ващук Д. Порівняльний аналіз привілеїв литовським євреям та уставних земських грамот Київщини і Волині (друга половина XV - перша третина XVI ст.) // Український історичний збірник. 2002. Вип. 5. Київ, 2003. С. 43-54. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=Uiz_2003_5_6

51. Ващук Д. Судова діяльність «старости» на Волині та «воєводи» на Київщині в кінці XV - першій третині XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005.

52. Ващук Д. «Абыхмо деръжали ихъ podle права ихъ земъли» : населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV-XVI ст. / Д. Ващук ; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 319 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vaschuk_Dmytro/Abkhmo_drzhaly_ykh_pdl_prava_ykh_zmly_Naselennia_Kyivschyny_ta_Volyni_i_velykokniazivska_vlada_v_XV-/https://www.academia.edu/38206890

53. Ващук Д. Литовські статuti у повсякденній практиці середини XVI ст. // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*: в 4 т. Т. 4: На пошану Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 85-річчя. Київ, Кам'янець-Подільський: Ін-т історії України НАНУ, 2017. С. 32-42. URL: http://ul.history.org.ua/images/4/UL_T_IV.pdf

54. Ващук Д. П. Становлення та розвиток правової системи Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст.: на прикладі Київщини й Волині // Український історичний журнал. 2015. № 2. С. 99-112. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/VaschukDmytro/Stanovlennia_ta_rozvytok_pravovoi_systemy_Velykoho_kniazivstva_Lytovskoho_u_druhii_polovyni_XV_pers.pdf?

55. Велике князівство Литовське. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Велике_князівство_Литовське#Населення

56. Волощук О. Караїми в Україні і на Волині (XIII - початок XX ст.) // Наук. вісник Волинського держ. Ун-ту ім. Л. Українки. 2002. № 3. С. 112–116.

57. Ворончук Ірина. Історична демографія України XVI-XVII ст.: стан, проблеми, методи // Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині», 2004 р.: АКАДЕМІА на пошану доцента Миколи Юхимовича Костриці (до 60-річчя від дня народження). Житомир: М. Косенко, 2004. С. 258-268. URL: <http://archive.ndiu.org.ua/fulltext.html?id=170>

58. Ворончук Ірина О. Населення Волині в 16 –першій половині 17 ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. –К., СПВФ, 2012. –712 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Voronchuk_Iryna/Naselennia_Volyni_v_XVI_-_pershii_polovyni_XVII_st_rodyna_domohospodarstvo_demohrafichni_chynnyk

59. Гошко-Зайцева Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV – початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. 254 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hoshko_Tetiana/Narysy_z_istorii_mahdeburzkocho_praava_v_Ukraini_XVI_-_pochatok_XVII_st.pdf?

60. Грушевский А. С. Города Великого княжества Литовского. В XVI-XVI вв.: Старина и борьба за старину. Киев, 1918. 240 с. URL: [https://nibu.kyiv.ua/elfond/grushevskij_goroda_kn"azhestva_litovskogo/grushevskij_goroda_kn"azhestva_litovskogo.pdf](https://nibu.kyiv.ua/elfond/grushevskij_goroda_kn)

61. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т.IV: XIV-XVI віки: відносини політичні. Київ: Наук. думка, 1993. 535 с.

62. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків. Київ: Наук. думка, 1994. 687 с.

63. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. Київ: Наук. думка, 1995. 680 с.

64. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. Київ: Наук. думка, 1995. 624 с.

65. Гурбик А. Еволюція сільського самоврядування на українських землях в XVI ст.: інституційні перетворення та судова практика // Україна в Центрально-Східній Європі. 2017. Вип. 17. С. 491-506. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Ucse_2017_17_27

66. Гурбик А. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). Київ, 1998. 319 с.

67. Гурбик А. О. Соціально-територіальні спільноти // Україна і Литва в XIV-XVI століттях: Політико-правові та соціально-економічні аспекти / Відп. ред. В. А. Смолій. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. С. 168-191.

68. Гуслистий К. Нариси з історії України. Вип. 2: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1939. 194 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/narus_1939_2/narus_1939_2.pdf

69. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 576 с.

70. Єдлінський привілей. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Єдлінський_привілей

71. Єпур М. В. Покарання та злочини проти євреїв та за злочини євреїв у Великому князівстві Литовському // Актуальні проблеми політики: збірник наук. праць. Одеса: Фенікс, 2010. Вип. 40. С. 473-479.

<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1036/Epur.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

72. Жеребцова Лариса. Трактат Михалона Литвина «О нравах татар, литовців та московитян» як джерело з історії митної справи на землях Великого князівства // V Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV-XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі» Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка 13–16 вересня 2017 р. Тези доповідей. Київ – Кам'янець-Подільський, 2017. С. 30-33.

73. Жук Оксана. Етносоціальна структура українських поселень у складі Великого князівства Литовського з кінця XV ст. до 1569 р. // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2012–2013. Вип. 13-14. С. 32-42. URL: https://www.academia.edu/109645154/Етносоціальна_структура_українських_поселень_у_складі_Великого_князівства_Литовського_з_кінця_XV_ст._до_1569_р.

74. Заяць А. Підприємницька діяльність євреїв у волинських містах у XVI – першій половині XVII ст. // Український історичний журнал. 2022. № 1. С. 16-30. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?>

75. Заяць А. Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 582 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zaiats_Andrii/Miske_suspilstvo_Volyni_XVI_persh_oi_polovyny_XVII_st.pdf?

76. Земський перепис литовсько-руського війська у Волинській землі 1528 року. Хроніки Любарта. URL: <https://www.hroniky.com/articles/view/295-zemskyi-perepys-lytovsko-ruskoho-viiska-u-volynskii-zemli-1528-roku>

77. Історія України в особах: литовсько-польська доба. Київ: Україна, 1997. 272 с.

78. Історія українського селянства: Нариси: в 2-х томах / Відп. ред. В. А. Смолій. Т. 1 / О. В. Андрущук та ін. Київ: Наук. думка, 2006. 631 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?>

79. Князі Острозькі. Наук.-попул. видання. Авт. кол.: О. Дзяркович, Р. Рагаускене, І. Тесленко, Б. Черкас, А. Бумблаускас. Київ: Балтія-Друк, 2015. 280 с. (Серія: Еліта) URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/knjazi-ostroz-ki-1436850.html>

80. Кобилецький Микола. Магдебурзьке право в Україні (XIV - перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hoshko_Tetiana/Istoriia_mahdeburzkocho_prava_ochy_ma_iurysta.pdf?

81. Кобилецький Микола. Магдебурзьке право в Україні // Вроцлавсько-львівський юридичний збірник. № 10. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2019. С. 9-21. URL: [file:///D:/WinUsers/Asus/Downloads/Магдебурзьке_право_в_Україні%20\(2\).pdf](file:///D:/WinUsers/Asus/Downloads/Магдебурзьке_право_в_Україні%20(2).pdf)

82. Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной истории и источниковедения. Днепропетровск. 1975. Вып. 2. С. 113-127.

83. Крикун Микола Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського ун-ту. Львів, 1988. Вип. 24. С. 72-80.

84. Леонтович Ф. И. Источники русско-литовского права: Общий обзор источников. Договоры. Земские и областные привилеи. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1894. 71 с.

85. Леонтович Ф. И. К истории административного строя литовского государства. I. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. II. Панский двор в Литовском государстве. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1899. – 104 с.

86. Леонтович Ф. И. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI столетий. Киев: Университетская типография, 1863. 89 с.
87. Любавский Матвей. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Минск: Беларус. навука, 2012. 397 с. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/125>
88. Магдебурзькі грамоти українським містам: спроби інкорпорацій: монографія / Редкол.: П. С. Сохань та ін.; упоряд.: В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. 2-ге вид. Хмельницький, 2017. 275 с.
89. Магочій Павло-Роберт. Україна: історія її земель та народів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007635>
90. Митрополит Іларіон. Українська церква за час руїни (1657-1687). Вінніпег: Українське наукове Православне Богословське товариство, 1956. 564 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?>
91. Мицик Ю. А. Духовенство // Енциклопедія історії України. Київ: Наук. думка, 2004. Т 2: Г-Д. С. 504-507.
92. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. Київ: Темпора, 2012. 450 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mykhailovskyi_Vitalii/Elastychna_spilnota_Podilska_shliakhta_v_druhii_polovyni_XIV_-_70-kh_rokakh_XVI_st.pdf
93. Однороженко Олег. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. Київ: Темпора, 2011. 422 с. URL: https://www.academia.edu/34122195/Українська_руська_еліта_доби_Середньовіччя_і_раннього_Модерну_структура_та_влада_Київ_2011
94. Паньків Зіновій. Еволюція землекористування в Україні: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 188 с. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/09/evoliutia-zemlekor-Pankiv2012.pdf>

95. Поліщук В. В. Особливості проведення земського перепису литовсько-руського війська у Волинській землі у 1528 році // Український археографічний щорічник. 2012. Вип. 16-17. С. 151-164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uashch_2012_16-17_13
96. Полонська-Василенко Наталія. Історія України: У 2 т. Т. 1: До середини XVII століття. Київ: Либідь, 1992. 640 с.
97. Русина О. Українські землі під литовським і польським володарюванням (середина XIV – середина XVII ст.) // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. Київ: Україна, 1997. С. 3-45.
98. Русина О. Україна під татарами і Литвою. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1998. 320 с. (Серія «Україна крізь віки» В 15 т. Т. 4). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusyna_Olena/Ukraine_pid_tataramy_i_Lytvoiu/
99. Сас Петро. Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI в. Киев: Наук. думка, 1989. 232 с.
100. Смерека, Б. В. Кількість населення Львівської землі Руського воєводства у XVI ст. (за матеріалами фіскальних джерел) // Наук. праці істор. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. 2015. Вип. 44, т. 1. С. 34-40.
101. Смерека, Б. Реєстри поборового податку у Польському королівстві: процес збору податку та інформативність документів: (на прикладі побор. реєстру Львів. землі Рус. воєводства 1552 р.) // Вісник Львівського ун-ту. Серія: Книгознав., бібліотекознав. та інформ. технології. 2015. Вип. 10. С. 132-144.
102. Собчук В. Д.. Устава на волюки // Енциклопедія історії України. Київ: Наук. думка, 2013. Т. 10: Т-Я. С. 253.
103. Старченко Н. Гродські урядники: слуги старости – члени шляхетської спільноти – «агенти» держави (Волинь останньої третини XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. 2016. Вип. 16. С. 128-156.
104. Троневиц П. Волинь в сутінках української історії XIV-XVI ст. – Луцьк: КОГЕУС-ДІКСОН, 2003. 116 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?>

Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002132

105. Україна: литовська доба 1320–1569 / Авт.: А. Блануца, Д. Ващук, Б. Черкас та ін. Київ: Балтія-Друк, 2009. Вид. 2 ге, перероб. Київ: Балтія-Друк, 2016. 176 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusyna_Olena/Ukraine_lytovsko-polska_doba_1320-1569/

106. Ульяновський В . Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 1. Середина XV - кінець XVI ст. Київ: Либідь, 1994. 256 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?>

Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003971

107. Цебенко А., Цебенко М. Православна церква в контексті державно-церковних процесів у Великому князівстві Литовському та Жемантійському (1408-1448) // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2016. Випуск 17. С. 47-60. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/6-10.pdf>

108. Церковне життя України в литовсько-польській добі // Історія України. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/history/34229/>

109. Черкас Борис. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів. Київ: Темпора, 2011. 144 с. (Серія: Militaria Ukrainica). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Cherkas_Borys/Stepovy_i_schyt_Lyvy_Ukrainske_vii_sko_Hedyminovychiv_XIV_XVI_st.pdf?

110. Черкас Б. В. Служили татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV-XVI століттях // Надчорномор'я у IX ст. до н.е. - на початку XIX ст.: студії з історії та археології. 2007. 1. С. 144-148. URL: <http://history.org.ua/JournALL/nad/1/10.pdf>

111. Шабала Я. Землеволодіння та землекористування на Волині в Литовсько-Руську добу // Літопис Волині. 2017. Число 17. С. 17-22.
112. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев: Наук. думка, 1987. 183 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/ZemlyYuhZapRus_1987/ZemlyYuhZapRus_1987.pdf
113. Шутко Олександра. На службі у князів: як захищали та чим допомагали волинські татари. URL: <https://history.rayon.in.ua/topics/437793-volinski-tatari-knyazhi-rozbirki-reket-ta-susidski-viyni>
114. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., переробл. та розшир. Київ: Критика, 2005. 584 с.
115. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Вид. 2-ге, перегл. і випр. Київ: Критика, 2008. 469 с. URL: <https://archive.org/details/ukrajinska-shljaxta-volyn-centralna-ukrajina-2008/page/n45/mode/2up>
116. Яковенко Наталя: «Елітарний стан, у руках якого можливість мобілізувати маси...» // Український журнал. 2008. № 11. С. 18-21 http://ukrzurnal.eu/pdf/uz_2008_11.pdf
117. Яковенко Н. Костянтин Острозький // Історія України в особах: литовсько-польська доба. Київ: Україна, 1997. С. 68-76.
118. Яковлів А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году: Эпизод из жизни украинских городов в XVI в. // Україна. Рік 1-й. Т. 1. Київ, 1907. С. 81-96. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakovliv_Andrii/Bunt_cherkastsev_y_kanevtsev_v_1536_hodu.pdf?
119. Ясинский М. Уставныя земскія грамоты Литовско-Русского государства. Кіевъ: Въ университетской типографіи (В. І. Завадзкаго), 1889. 213 с. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003551357/
120. Яцечко-Блаженко Т. Місце етнічних меншин у формуванні міста Кременця (XV– 60-ті роки XVI ст.) // Старий Луцьк: Науково-інформаційний

збірник ЛДКЗ. Вип. VII. Луцьк: Терен, 2011. С. 245-251. URL:
<https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/670/1/Misce%20etnosiv.pdf>

ДОДАТКИ

Додаток 1

Велике князівство Литовське (кінець XV-XVI ст.)

Джерело: Україна: литовська доба 1320–1569 / Авт.: А. Блануца, Д. Ващук, Б. Черкас та ін. Київ: Балтія-Друк, 2009. С. 9.

Додаток 2

Українські землі в складі Великого князівства Литовського наприкінці XV – у першій половині XVI ст.

Джерело: Атлас з історії України (XVI-XVIII ст.). Київ: Інститут передових технологій, 2001. С. 1.

Додаток 3

**Структура груп упривілейованого стану
Волині та Центральної України
(середина XV – перша половина XVII ст.)**

Джерело: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ: Критика, 2005. Вид. 2-ге, перегл. і випр. Київ: Критика, 2008. С. 70-71.

Додаток 4

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
княжата повітники	12	63	1008	16
княжата головні	7	37	5382	84
всього	19	100	6390	100

Співвідношення землеволодінь

між княжатами-повітниками та княжатами головними

на Волині станом на 1529 р.

Джерело: Україна і Литва в XIV-XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. В. Ващук, А.О. Гурбик, Б. В. Черкас. Луцьк: ПраГ «Волинська обласна друкарня», 2011. С.143.

Додаток 5

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
княжата повітники	14	64	1110	14
княжата головні	8	36	6944	86
всього	22	100	8054	100

Співвідношення землеволодінь

між княжатами-повітниками та княжатами головними

у Волинському воєводстві станом на 1570 р.

Джерело: Україна і Литва в XIV-XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. В. Ващук, А.О. Гурбик, Б. В. Черкас. Луцьк: ПраГ «Волинська обласна друкарня», 2011. С.144.

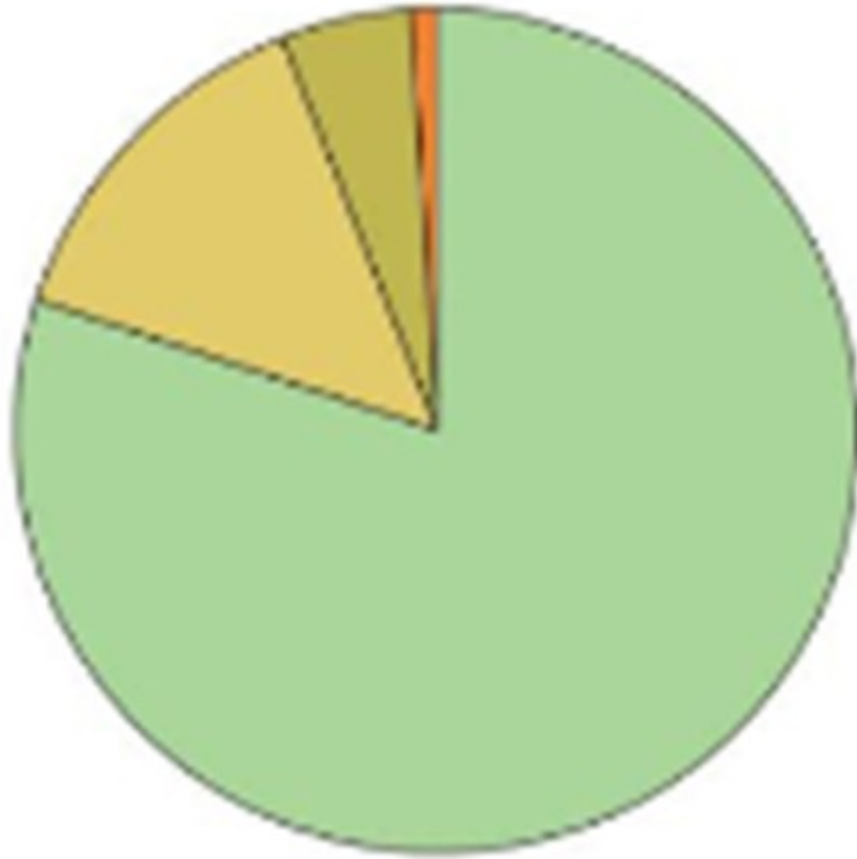
Додаток 6

Магнатські землеволодіння в Україні у XVI ст.

Джерело: Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України. 8 клас.
Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2016. С. 15.

Додаток 7

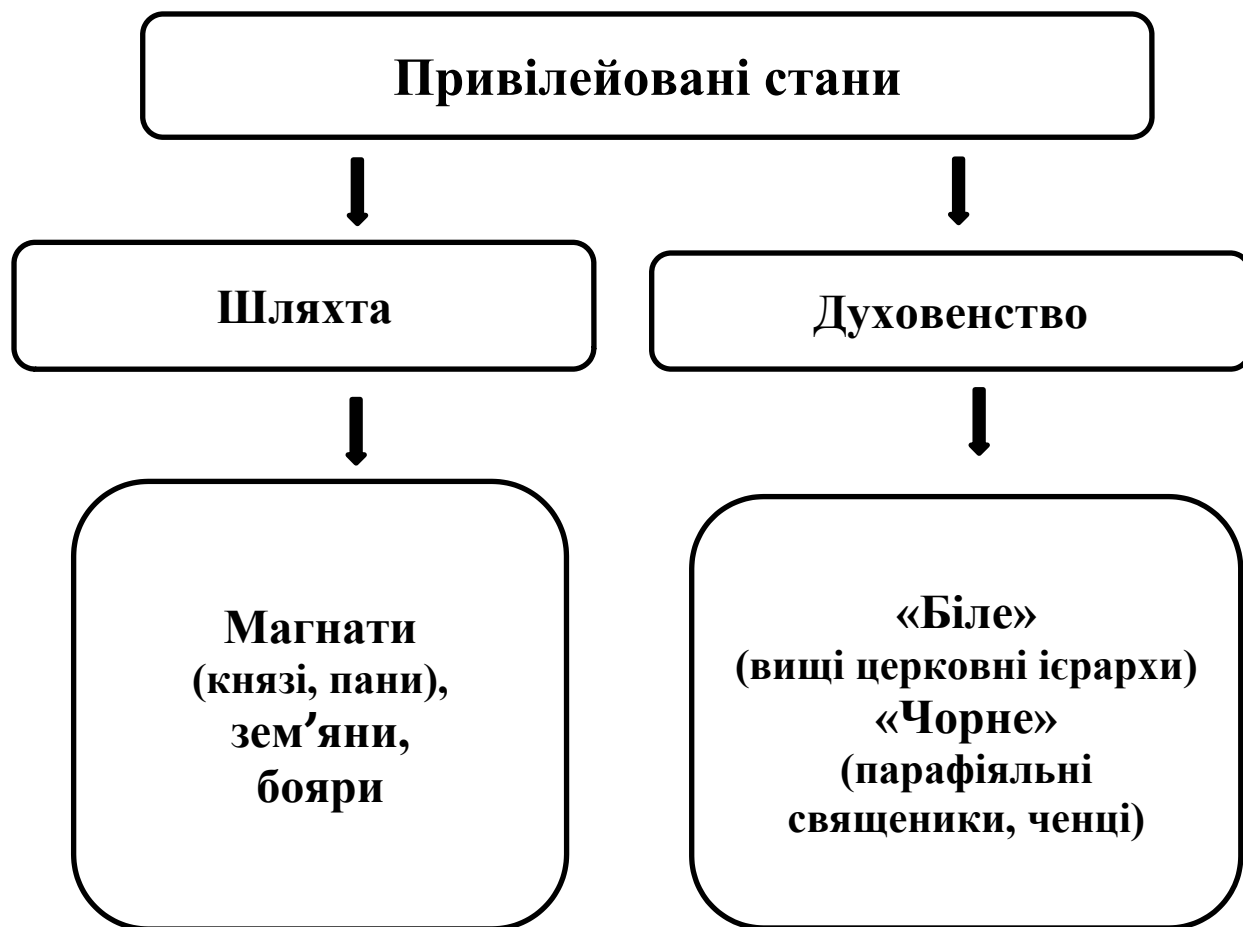

**Соціальна структура суспільства
на українських землях в XV – першій половині XVI ст.**

Джерело: Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України. 7 клас. Харків: Ранок, 2020. С. 125.

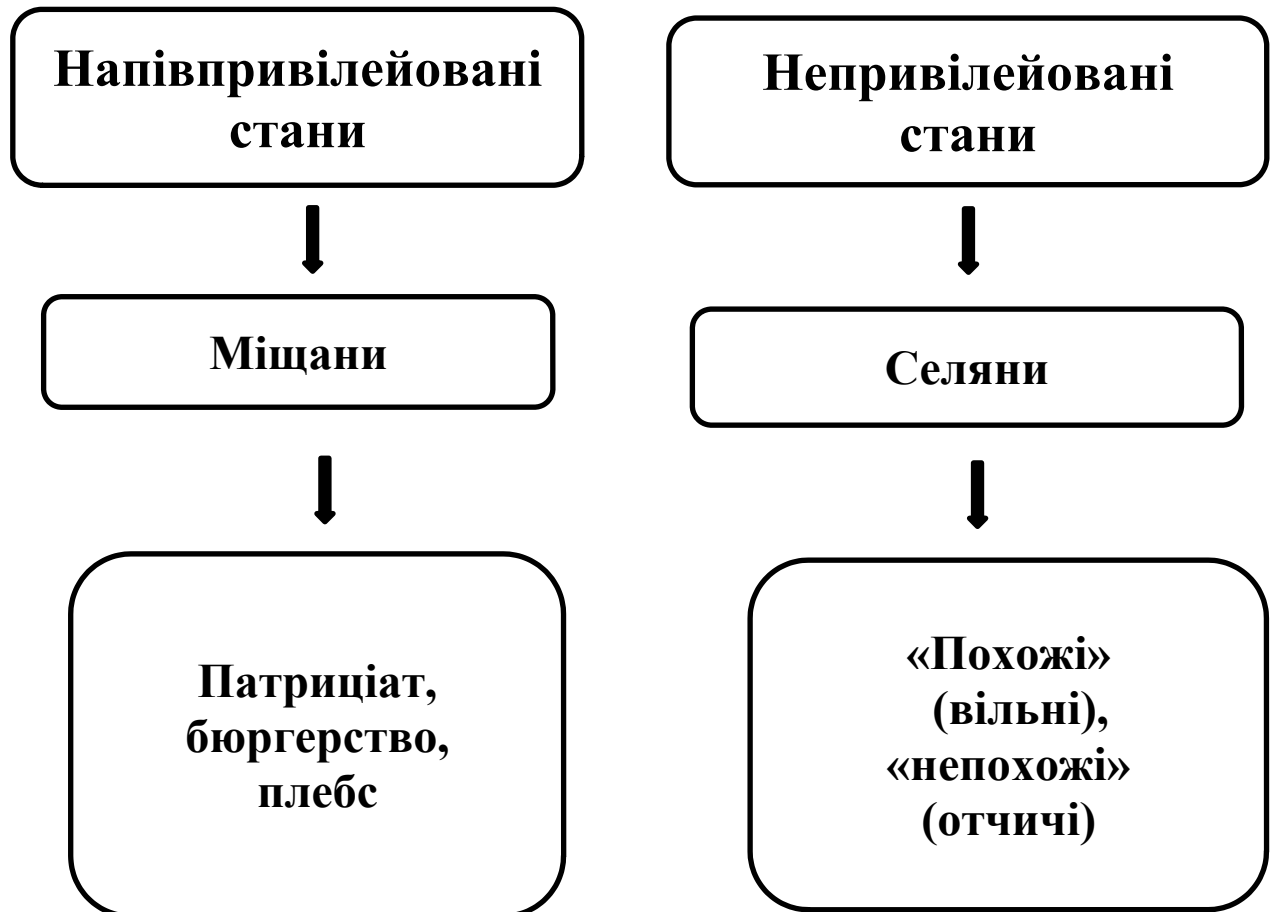
Додаток 8

**Привілейовані стани українського суспільства
в XV – першій половині XVI ст.**

Джерело: Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України. 8 клас. Харків: Ранок, 2008. С. 8.

Додаток 9

**Напівпривілейовані та непривілейовані стани українського суспільства
в XV – першій половині XVI ст.**

Джерело: Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України. 8 клас. Харків: Ранок, 2008. С. 8.